

میرا مکتبہ حبیب

درس نظامی میں علم صرف متعلق ایک بنیادی رسالہ
حسن کو مکتبہ بہہ درسیہ میں خشت اقل کا درجہ حاصل ہے

مکتبہ حبیب
کراچی - پاکستان

میرا ملبشہ عیب

دریں نظامی میں علم صرف سے متعلق ایک بنیادی رسالہ
حسن کو کتب عرب بہ درسیہ میں خشتِ اقبال کا درجہ حاصل ہے

طبعة مہدیہ صحیفہ مارونہ

اسم الكتاب : **میزانِ شعیب**

عدد الصفحات : **64**

السعر : **35** روپے

الطبعة الأولى : **۱۴۳۲ھ / ۲۰۱۱ء**

اسم الناشر : **مکتبۃ البشیر**

جمعية شودھری محمد علي الخيرية (مسجلة)

Z-3، اوورسیز بنکلوز، جلستان جوهر، کراتشي. پاکستان

الهاتف : **+92-21-34541739, +92-21-37740738**

الفاکس : **+92-21-34023113**

الموقع على الإنترنت : **www.maktaba-tul-bushra.com.pk**

www.ibnabbasaisha.edu.pk

البريد الإلكتروني : **al-bushra@cyber.net.pk**

یطلب من : **مکتبۃ البشیر، کراتشي. پاکستان +92-321-2196170**

مکتبۃ الحرمین، اردو بازار، لاہور. +92-321-4399313

المصباح، ۱۶- اردو بازار، لاہور. +92-42-7124656, 7223210

بك لينڈ، سٹی پلازہ کالج روڈ، راولپنڈی. +92-51-5773341, 5557926

دار الإخلاص، نزد قصہ خوانی بازار، پشاور. +92-91-2567539

مکتبۃ رشیدیہ، سرکی روڈ، کوئٹہ. +92-333-7825484

وأيضاً يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
۲۱	امر بانون ثقیلہ و خفیفہ	۵	میزان الصرف
۲۲	بحث نہی، قاعدہ بنائے نہی	۶	مقدمہ
۲۳	نہی بانون ثقیلہ و خفیفہ	۷	فعل ماضی
۲۵	اسم فاعل و مفعول، قاعدہ بنائے اسم فاعل ...	۸	مستقبل و حال
۲۶	اسم ظرف و اسم آلہ، قاعدہ بنائے اسم ظرف ..	۹	فعل ماضی معروف و مجہول
۲۷	اسم آلہ و اسم تفضیل، قاعدہ بنائے اسم آلہ	۱۰	ماضی منفی معروف
	منشعب	۱۱	فوائد نافعہ، ماضی قریب و بعید
	مقدمہ	۱۲	فعل مضارع، علامات مضارع
۲۹	بحث ثلاثی و رباعی	۱۳	فعل مضارع معروف و مجہول
۳۰	ثلاثی مجرور، مطرد باب اول	۱۴	مضارع منفی معروف
۳۱	مطرد باب دوم و سوم	۱۵	مضارع منفی بـ "لن"
۳۳	مطرد باب چہارم	۱۶	مضارع منفی بـ "لم"
۳۴	مطرد باب پنجم	۱۷	بحث لام تاکید بانون تاکید
۳۵	شاذ باب اول	۱۹	نون ثقیلہ و نون خفیفہ
۳۶	شاذ باب دوم	۲۰	بحث امر، قاعدہ بنائے امر
۳۷	شاذ باب سوم		امر معروف و مجہول

موضوع	صفحة	موضوع	صفحة
مثلاثي مزيد فيه، غير ملحق برباعي	٣٨	باب الفعل والفعلة	٤٩
باب الاعتال واستفعال	٣٩	مثلاثي ملحق برباعي، باب فعللة وفعلنة	٥٠
باب انفعال وافتلال	٤٠	باب فوعة وفوعة	٥١
باب افعيال	٤١	فيلة وفيلة	٥٢
باب افعيال وافتعال	٤٢	باب فعلة	٥٣
باب افاعل وافتل	٤٣	باب تفعّل وتفعّل وتفعّل	٥٤
باب افعال	٤٤	باب تفعلة وتفعلة	٥٥
باب تفعيل وتفعّل	٤٥	باب تفعول وتفعيل	٥٦
باب مفاعلة	٤٦	باب تفعّل وافتلال	٥٧
رباعي مجرد، باب تفاعل وفعللة	٤٧	باب افتلاء	٥٨
رباعي مزيد فيه، باب تفعّل	٤٨	منشعب منظوم	٥٩

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين، والعاقبة للمتقين، والصلاة على رسوله محمد وآله وأصحابه أجمعين.

بداں - أسعدك الله تعالى في الدارين - کہ جملہ افعال متصرفہ برسہ گوئے است: ماضی و مستقبل و حال، و ہر چہ جزایں سہ چیز است متفرع است ہم ازیں سہ، إماما ماضی فعلے را گویند کہ
یعنی ماضی و مستقبل و حال یعنی برائیدہ

الحمد لله: [جمع ستائش ثابت است مرخداے را کہ پرودگار عالیشان ست.] چون کہ در حدیث شریف آمدہ است کہ "کل أمر ذي بال لم يبدأ باسم الله"، وفي الأخرى: "بالحمد لله"، فهو أبتَر" یعنی ہر امر صاحب شان کہ ابتداء کردہ نشود در اں باسم خدا یا بجماد، پس آں دُم بریدہ و ناتمام ست، لہذا مصنف رحمہ اللہ برائے متابعت آں کتاب خود بہ بسم اللہ والحمد للہ آغاز کرد. (مولوی محمد عسکری قنوجی)

والعاقبة: وکلّی آخرت ثابت ست برائے متقیان. للمتقين: یعنی ثابت است برائے متقین. سوال: متقی چیست؟ جواب: المتقي من اتقى من الشرك والمعاصي. والصلاة: [ورحمت کالمہ نازل باد بر رسول خدا کہ اسم او محمد صلی اللہ علیہ وسلم است و بر آل و اصحاب آں ہمگناں علیہم السلام] و صلوٰۃ بمعنی رحمت ست اگر منسوب بخداے تعالیٰ باشد، و بہ معنی دعا ست اگر منسوب باشد بہ بندگان خدا، و بمعنی استغفار است اگر منسوب باشد بملائکہ، و بہ معنی تسبیح و تہلیل است چون منسوب باشد بہ وحوش و طیور. وآله: مراد از آل جگر گوشہ مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم اند. (قنوجی) و اصحابہ: و از اصحاب مراد آں مؤمنان اند کہ صحبت نبی صلی اللہ علیہ وسلم دریافتہ، و با ایمان وفات یافتہ باشند. بداں: بداں امر ست از دانستن و خطابے عام مر ہر مخاطب را، و غرض ازیں ہوشیار کردن تا بیدار شدہ بدانند آنچه باو گفتہ می شود. أسعدك الله: نیک بخت کند ترا خداے برتر در دو جہاں.

الدارين: سوال: "في الدارين" گفت، "في الكونين" چرا نہ گفت؟ جواب: کونین عام ست دنیا و آخرت و زمین و آسمان را، و در اینجا مراد خاص است ای دنیا و آخرت. (ازت) افعال: افعال جمع فعل و آں آنست کہ یکیک از ازنہ ثلاثہ یعنی ماضی و مستقبل و حال تعلق دارد، و فعل متصرف در اصطلاح اہل صرف آنرا گویند کہ از مصدرش ماضی و مضارع و امر و نہی و غیرہ صیغائے بر آیند. (قنوجی) متفرع: متفرع صیغہ اسم فاعل است از باب تفرع بمعنی بر آمدن از چیزے و آنانکہ مفعول گویند اختراع است. (احمد یوسف) اماما ماضی: سوال: ماضی را در ذکر چہ مقدم کرد؟ جواب: زیرا کہ زمانہ اش مقدم است.

بزمانہ گذشتہ تعلق دارد، و آخر او مبنی باشد بر فتح قَلْتُ حُرُوفُهُ أَوْ كَثُرَتْ مگر بعارض، چون:

فَعَلَ فَعِلَ فَعُلَ فَعَلَلَ چوں: ضَرَبَ سَمِعَ كَرَّمَ بَعَثَ. اما ^{مستقبل فعلی را گویند کہ بزمانہ آئندہ} ^{آئی بنا کردہ شدہ باشد} ^{کم باشد حروف آں یا بسیار} ^{زداں یک مرد} ^{شنیدہ آں یک مرد} تعلق دارد، و آخر او مرفوع باشد مگر بعارض، چون: يَفْعَلُ يَفْعَلُ يَفْعَلُ يَفْعَلُ ^{ایں ہمہ موزوں بہ اند} ^{ایں ہمہ موزوں بہ اند} يَسْمَعُ يَكْرُمُ يَبْعَثُ. اما حال فعلی را گویند کہ بزمانہ موجودہ تعلق دارد، و صیغہ حال ہیچو صیغہ استقبال است، و از ہر یکے ازیں ماضی و مضارع چہارہ کلمہ بیرون می آیند، سہ ازاں مرند کز غائب راست، و سہ ازاں مر مؤنث غائب راست، و سہ ازاں مر مذکر حاضر راست، و سہ ازاں مر مؤنث حاضر راست، و دو ازاں مر حکایت نفس متکلم راست در اول صیغہ وحدان حکایت نفس متکلم مذکر و مؤنث یکماں است،

مبنی: یعنی آخرش از داخل شدن عوامل مختلفہ متغیر نشود، و آنچه خلاف ایں است معرب است، شعر:

مبنی آں باشد کہ ماند بر قرار معرب آں باشد کہ گردد بار بار

(حکیم محمد عسکری)

فتح: زیرا کہ فتح اخف الحركات است. بعارض: یعنی دریں صورت مبنی بر فتح نہ باشد چنانکہ در فَعَلُوا برعایت واد آخرش مضموم شد. فَعَلَ: یعنی کرد آں یک مرد در زمانہ گذشتہ بحث فعل ماضی معروف. فَعَلَلَ: فعلل مثال رابع ماضی رباعی مجرد است. کرم: بزرگ شد آں یک مرد. مرفوع: باید دانست کہ مصنف علیہ السلام در بیان حرکت ماضی فتح گفت نہ نصب ایں جامر فوع گفت نہ مضموم، زیرا کہ ماضی مبنی است و مضارع معرب است و رفع و نصب و جر مخصوص بالقاب معرب اند و ضمہ و فتح و کسرہ مشترک در ہر دو. مگر بعارض: یعنی آخر او از دخول عوامل ناصب و جازم متغیر شود. یفعل: میکند خواهد کرد آں یک مرد. یضرب: میزند خواهد زد آں یک مرد. یسمع: می شنود و خواهد شنید. یکرم: بزرگ می شود و بزرگ خواهد شد. یبعث: می برانگیزد و خواهد برانگیخت. صیغہ: صیغہ در اصطلاح اہل صرف عبارت است از ہیأتی کہ حاصل شود کلمہ را بسبب ترتیب حروف مع حرکات و سکنات.

مضارع: مضارع فعلی است کہ دلالت کند بر حالات باقتران زمانہ حال و آئندہ چوں یضرب ای میزند یا خواهد زد. مر مذکر: لفظ "مر" بمعنی خاص برائے افادہ حصر و تخصیص است، لیکن در اینجا لذت صرف برائے تحسین. (مولوی محمد عسکری) غائب: یعنی واحد وثنیہ وجمع. مؤنث: یعنی واحد وثنیہ وجمع. حاضر: یعنی واحد وثنیہ وجمع. یکنماں: مثلاً فعلت کہ برائے مذکر است و برائے مؤنث نیز.

و در دوم صیغہ حکایت نفس متکلم تشنیہ و جمع مذکر و مؤنث نیز یکساں است، و ہر یکے ازیں ماضی
 مضارع بردونہ گونه است: معروف و مجهول، و ہر یکے ازیں نیز بردو گونه است: اثبات و نفی۔
 یعنی بردو نوع است یعنی مثبت یعنی منفی

بحث اثبات فعل ماضی معروف

فَعَلَ	فَعَلَا	فَعَلُوا	فَعَلْتُ	فَعَلْتَا	فَعَلْنَ	فَعَلْتِ
فَعَلْتُمَا	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتِ	فَعَلْتُمَا	فَعَلْتُنَّ	فَعَلْتُ	فَعَلْنَا

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اثبات فعل ماضی معروف بود، چوں خواہی کہ مجهول بنا کنی، فائے فعل را
 ضمہ کن، و عین فعل را کسرہ دہ در دو حال، و لام کلمہ را بر حالت خود بگذار تا ماضی مجهول گردد۔
 اگر نباشد والا بحالت خود بگذار
 یعنی صیغہ ماضی مجهول
 ای فعل ماضی را
 زیرا کہ جی ست بر فتح

معروف: [لیکن امر چنان نشود؛ زیرا کہ او مجهول نیابد. (قنوجی)] معروف آں فعل ست کہ منسوب شود بفاعل جلی یا خفی نحو:
 سعد اللہ و یسعد. (محمد عسکری قنوجی) مجهول: و فعل مجهول آں است کہ چنان نہ بود، بلکہ منسوب باشد بمفعول جلی یا خفی نحو:
 صنع العالم و یصنع. (مولوی محمد عسکری قنوجی) اثبات: سوال: مثبت چیست، و منفی چیست؟ جواب: مثبت فعلے معنی مصدری
 آں منسوب الیہ مقارن و ثابت باشد چوں: ضرب زید یعنی زوزید، و منفی مخالف ایں نحو: ما ضرب زیدای نزدیک. (ازت)
 فَعَلَ: کرد آں یک مرد زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل ماضی معروف. فَعَلَا: کردند آں دو مرد.
 فَعَلُوا: کردند آں ہمہ مرداں. فَعَلْتُ: کرد آں یک زن اِنِج. فَعَلْتَا: کردند آں دو زناں اِنِج. فَعَلْنَ: کردند آں ہمہ زناں اِنِج.
 فَعَلْتِ: کردی تو یک مرد اِنِج. فَعَلْتُمَا: کردید شما دو مرد اِنِج. فَعَلْتُمْ: کردید شما ہمہ مرداں اِنِج. فَعَلْتِ: کردی تو یک زن اِنِج.
 فَعَلْتُمَا: کردید شما دو زناں اِنِج. فَعَلْتُنَّ: کردید شما ہمہ زناں اِنِج. فَعَلْتُ: کردم من یک مرد یا یک زن صیغہ واحد مذکر و مؤنث.
 فَعَلْنَا: کردیم ما دو مرد یا دو زن یا ہمہ مرداں یا ہمہ زناں در زماں گذشتہ صیغہ تشنیہ و جمع مذکر و مؤنث حکایت نفس متکلم مع الغیر.
 فصل: در لغت بمعنی جدا کردن است، و از آوردن ایں لفظ اشارہ است بایں کہ ایں بحث از ما قبلش جدا گانہ است. (من قنوجی)
 کسرہ: یعنی اگر مضموم باشد یا مفتوح، لیکن اگر خود مکسور باشد پس حاجت کسرہ ثانی نیست نحو: حسب. (مولوی محمد عسکری)

بحث اثبات فعل ماضی مجهول

فَعِلَ	فَعِلَا	فَعِلُوا	فَعِلَتْ	فَعِلْتَا	فَعِلْنَ	فَعِلَتْ
فَعِلْتُمَا	فَعِلْتُمْ	فَعِلْتِ	فَعِلْتُمَا	فَعِلْتُنَّ	فَعِلْتُ	فَعِلْنَا

فصل

اِس ہمہ کہ گفتہ شد بحث اثبات فعل ماضی مجهول بود، چوں خواہی کہ نفی بنا کنی مائے نفی در اول او در آر تا ماضی منفی گردد و مائے نفی در لفظ ماضی ہیج عمل نکند، چنانچہ بود ہمہ راں طریق باشد لیکن عمل در معنی کند یعنی مثبت را بمعنی منفی گراند.

بحث نفی فعل ماضی معروف

مَا فَعَلَ	مَا فَعَلَا	مَا فَعَلُوا	مَا فَعَلَتْ	مَا فَعَلْتَا	مَا فَعَلْنَ	مَا فَعَلَتْ
------------	-------------	--------------	--------------	---------------	--------------	--------------

بحث اثبات: بحث مثبت را بر منفی چہرا مقدم کردند؟ زیرا کہ مثبت اصل است و منفی فرع وے، و اِس قاعدہ مسلمہ است کہ اصل بر فروع خویش مقدم باشد، لہذا مقدم گشت. (عسکری قنوجی) فَعِلَ: کردہ شد آں یک مرد در زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل ماضی مجهول. فَعِلَا: کردہ شدند آں دو مرد راں. فَعِلُوا: کردہ شدند آں ہمہ مرد راں. فَعِلَتْ: کردہ شد آں یک زن راں. فَعِلْتَا: کردہ شدید شاد و زناں. فَعِلْنَ: کردہ شدند آں ہمہ زناں راں. فَعِلَتْ: کردہ شدی تو یک مرد. فَعِلْتُمَا: کردہ شدید شاد و مرد راں. فَعِلْتُمْ: کردہ شدید شاد و مرد راں. فَعِلْتِ: کردہ شدی تو یک زن راں. فَعِلْتُمَا: کردہ شدید شاد و زناں. فَعِلْتُنَّ: کردہ شدید شاد و زناں. فَعِلْتُ: کردہ شدیم من یک مرد یا یک زن. فَعِلْنَا: کردہ شدیم ما دو مرد یا دو زن یا ہمہ مرد راں یا ہمہ زناں راں. نفی بنا کنی: یعنی ماضی منفی بنا کنی. در اول: یعنی در اول فعل ماضی. ماضی منفی: چنانکہ از کلمہ "ما" حاصل میشود، ہمچنان از کلمہ "لا" حاصل می شود، لیکن اِس کمتر است. (قنوجی) ہیج عمل: چنانکہ مَا فَعَلَ نہ کرد آں یک مرد در زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی فعل ماضی معروف اکنون "ما" در فعل سوائے معنی منفی ہیج تغیر نکردہ است، فافہم. (محمد حسین ہزاروی) در معنی: در دخول "لا" بر ماضی سہ شرط است (۱) تکرار آں بر ماضی دیگر نحو: ﴿فَلَا صَدَّقَ وَلَا صَلَّى﴾ (القیامۃ: ۳۱) (۲) یادہ محل دعا واقع شود چوں: اَلَا لَا بَارَكَ اللَّهُ فِي سَهِيل. (۳) یادہ جواب قسم چوں: تَاللَّهِ لَأَعَذَّبَهُمْ بَعْدَهَا سَقَرًا. بمعنی منفی: یعنی معنی نفی در معنی البتہ تغیر پیدا کند، و چوں اِس قول متضمن سوال بود کہ عمل او در معنی چیست جواب داد =

مَا فَعَلْتُمَا	مَا فَعَلْتُمْ	مَا فَعَلْتُ	مَا فَعَلْتُنَّ	مَا فَعَلْتُمَا	مَا فَعَلْتُمْ	مَا فَعَلْتُ
-----------------	----------------	--------------	-----------------	-----------------	----------------	--------------

فوائد نافعہ

اِس ہمہ کہ گفتہ شد بحث ماضی مطلق بود، چوں خواہی کہ ماضی قریب یا بعید یا استمراری و غیرہ بنا کنی، پس اگر لفظ "قَدْ" بر ماضی مطلق داخل کنی ماضی قریب گردد چوں: قَدْ ضَرَبَ، و اگر لفظ "كَانَ" داخل کنی ماضی بعید شود نحو: كَانَ ضَرَبَ و اگر آں را بر مضارع داخل کنی ماضی استمراری گردد، چوں كَانَ يَفْعَلُ، و اگر بر ماضی مطلق لفظ لَعَلَّمَا در آری ماضی احتمالی گردد نحو: لَعَلَّمَا فَعَلَ، و همچنان اگر بجائے لَعَلَّمَا لفظ لَيْتَمَا داخل کنی ماضی تمنائی گردد چوں: لَيْتَمَا ضَرَبَ، باید دانست کہ از ہر یک انہما چہارہ صیغہ برمی آیند، چنانکہ در ماضی مطلق گذشت.

= مصنف رحمۃ اللہ علیہ بقول خود یعنی ثبت را اِلْح. (قوی) مَا فَعَلَ: نہ کرد آں یک مرد در زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل ماضی معروف. مَا فَعَلَا: نکردند آں دو مرداں. مَا فَعَلُوا: نکردند آں ہمہ مرداں. مَا فَعَلْتُ: نہ کرد آں یک زن. مَا فَعَلْتَا: نکردند آں دو زناں. مَا فَعَلْنِ: نکردند آں ہمہ زناں. مَا فَعَلْتُمْ: نکردید شما ہمہ مرداں. مَا فَعَلْتِ: نکردی تو یک زن. مَا فَعَلْتُمَا: نکردید شما دو زناں یا ہمہ زناں. ماضی مطلق: آنچہ دلالت کند بے قید بر زمانہ گذشتہ، و آں را در اصطلاح اہل صرف ماضی مطلق گویند. (من قوی) ماضی قریب: تعریفات لہنا بر حاشیہ مکتوب است. ماضی قریب گردد: ماضی قریب آں است کہ دلالت کند بر زمانہ گذشتہ کہ قریب بحال باشد. ماضی بعید: ماضی بعید آں است کہ دلالت کند بر زمانہ گذشتہ کہ بعید شود از حال. ماضی استمراری: آنکہ دلالت کند بر زمانہ گذشتہ علی الدوام، آں را ماضی استمراری نام نہادند. (مولوی محمد عسکری)

ماضی احتمالی: ماضی احتمالی آں است کہ بر زمانہ گذشتہ علی سبیل التردد دلالت کند. ماضی تمنائی: ماضی تمنائی آں است کہ دلالت کند بر زمانہ گذشتہ علی سبیل التمني. انہما: یعنی ماضی قریب و بعید و استمراری و غیرہ. ماضی مطلق: پس ازین حساب جملہ صیغائے ماضی سہ صدوسی و شش گردیدند.

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث فعل ماضی بود، چون خواہی کہ مضارع بنا کنی، یکے را از علامتہائے مضارع در اول او آر، و آخر او ضمہ کن، و علامت مضارع چہار حرف اند: الف و تاء و یاء و نون کہ مجموع وے اُتین باشد، الف وحدان حکایت نفس متکلم راست، و تاء برائے ہشت کلمہ است، سہ ازاں مر مذکر حاضر راست، و سہ ازاں مر مؤنث حاضر راست، و دو ازاں مر واحد وثنیہ مؤنث غائب راست، و یاء برائے چہار کلمہ راست، سہ ازاں مر مذکر غائب راست، و یکے مر جمع مؤنث راست، و نون برائے ثثنیہ و جمع حکایت متکلم مذکر و مؤنث ست، و در ہفت محل نون اعرابی را در آر،

مضارع: سوال: بعد ذکر ماضی چرا ذکر مضارع نمود؟ جواب: زیرا کہ ماضی اصل است و مضارع فرع وے، چرا کہ مضارع ماخوذ است از ماضی، و اصل بر فرع خویش مقدم مے باشد، لہذا او را مقدم کرد. علامتہائے : سوال: علامت چرا گویند؟ جواب: علامت آنرا گویند کہ با او شناختہ شود چیزے، و مضارع بدخول یکے از حروف اُتین شناختہ می شود. (از تیان)
در اول: و تخصیص اول ازاں جہت است کہ اگر در آخر می آوردند، در بعضی امور ملتبس بصیغہ ماضی می شدند، در بعضی بر زبان آں ثقل مے آید. (از منج) و علامت مضارع: بعضی بجائے لفظ "علامت" لفظ "حروف" گفتہ اند؛ زیرا کہ اینہا بر اسم نیز داخل مے شود، و علامت بمعنی خاصہ است، چون کہ ایں حروف در اسماء و افعال ہر دو یافتہ مے شود، لہذا خاصہ فعل مضارع نباشد، بلکہ عام اند برائے ہر دو. (عسکری قنوجی) اُتین: و اُتین صیغہ ماضی غائب ست از اتیان بمعنی آمدن کہ مصدر ست از باب ضرب یضرب. الف: یعنی الف علامت آں فعل مضارع است کہ برائے وحدان حکایت نفس متکلم مے باشد مثل اُفعل. تاء: یعنی تاء علامت ہشت صیغہ است. حاضر راست: یعنی تفعّل و تفعّلان کہ واحد و ثثنیہ مؤنث غائب است. یاء: سوال: یاء برائے غائب چرا مقرر شد؟ جواب: یاء از اوسط مخارج است، و غائب نیز متوسط ست یعنی ذکر او در است میان متکلم و مخاطب. (از ت)
نون اعرابی: [یعنی آں نون کہ بدل اعراب است.] سوال: نون اعرابی در آخر مستقبل چرا آوردند؟ جواب: نون اعرابی بدل اعراب ست، و محل اعراب آخر کلمہ ست. سوال: محل اعراب آخر کلمہ چرا شد؟ جواب: زیرا کہ اعراب وال ست بر صفت کلمہ فاعلیت یا مفعولیت، مثلاً صفت راتبہ بعدیت است از موصوف، لہذا اعراب بر آخر کلمہ آورده شد. (از ت)

چهار تثنیه که نون اعرابی در سنا مکسور باشد، و دو جمع مذکر غائب، و یک واحد مؤنث حاضر که نون اعرابی در سنا مفتوح باشد، و نون جمع مؤنث، چنانکه در ماضی آید، همچنین در مضارع نیز آید.

ای در تفعیلین ای در فعل ماضی ای در فعل مضارع

بحث اثبات فعل مضارع معروف

يَفْعَلُ	يَفْعَلَانِ	يَفْعَلُونَ	تَفْعَلُ	تَفْعَلَانِ	تَفْعَلُونَ
تَفْعَلَانِ	تَفْعَلُونَ	تَفْعَلَيْنِ	تَفْعَلَانِ	أَفْعَلُ	نَفْعَلُ

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اثبات فعل مضارع معروف بود، چوں خواہی کہ مضارع مجهول بنا کنی، علامت مضارع راضمہ دہ، و عین کلمہ را فتحہ
 کہ الف و تاء و نون است

چهار تثنیه: [أي يفعلان تفعلان تفعلاّن] سوال: در چهار تثنیه چرا نون مکسور باشد؟ جواب (۱): چونکہ ما قبل نون الف ست، پس نون محتمل ہر اعراب ست، و قاعدہ: الساکن إذا حرك حرك بالكسر مرخ کسرہ گردید، لہذا کسرا دادند. جواب (۲): و نیز کسرہ متوسط است میان فتح و ضمہ، و تثنیہ متوسط است میان واحد و جمع، پس دادن متوسط بمتوسط اولی ست. جواب (۳): و نیز بسبب مشابہت با تثنیہ اسم چوں: رَجُلَانِ. نون اعرابی: یعنی آن نون کہ بدل اعراب است.

يَفْعَلُ: می کند و خواہد کرد آن یک مرد در زمانہ حال و استقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل مضارع معروف. (ت) يَفْعَلَانِ: می کنند و خواہند کرد آن دو مرد. يَفْعَلُونَ: می کنند و خواہید کرد آن ہمہ مرداں. تَفْعَلُ: می کند و خواہد کرد آن یک زن. تَفْعَلَانِ: می کنند و خواہید کرد آن دو زنان. يَفْعَلْنَ: می کنند و خواہند کرد آن ہمہ زنان. تَفْعَلُ: می کنی و خواہی کرد تو یک مرد. تَفْعَلَانِ: می کنید و خواہید کرد شما دو مرد. تَفْعَلُونَ: می کنید و خواہید کرد شما ہمہ مرداں. تَفْعَلَيْنِ: می کنی و خواہی کرد تو یک زن. تَفْعَلَانِ: می کنید و خواہید کرد شما دو زن. تَفْعَلْنَ: می کنید و خواہید کرد شما ہمہ زنان. أَفْعَلُ: می گنم یا خواہم کرد من یک مرد یا یک زن. نَفْعَلُ: می گنم و خواہم کرد ماد و مرد یا دوزن یا ہمہ مرداں یا ہمہ زنان.

علامت مضارع: سوال: در مضارع مجهول علامت مضارع را چرا ضمہ دادند؟ جواب: ضمہ بمناسبت ماضی مجهول داده شد. فتحہ: سوال: عین کلمہ را فتح چرا دادند؟ جواب: تا ضمہ اول با فتح عین معتدل شود؛ زیرا چہ مضارع ثقیل ست از ماضی، بسبب زیادتی حروف آتین، پس لحاظ اعتدال ضرور است. و بعضی از صرفیاں نوشتہ اند کہ صیغہ یفعل مثل فعل است در حرکات و سکنت، و بریں وزن کلمہ =

در دو حال، و لام کلمه را بر حالت خود بگذارد، تا مضارع مجهول گردد.

بحث اثبات فعل مضارع مجهول

يُفَعِّلُ	يُفَعِّلَانِ	يُفَعِّلُونَ	تُفَعِّلُ	تُفَعِّلَانِ	يُفَعِّلْنَ	تُفَعِّلُ
تُفَعِّلَانِ	تُفَعِّلُونَ	تُفَعِّلِينَ	تُفَعِّلَانِ	تُفَعِّلْنَ	أَفَعِّلُ	نُفَعِّلُ

فصل

این همه که گفته شد بحث اثبات فعل مضارع مجهول بود، چون خواهی که نفی بـ "لا" بنا کنی، لائے نفی در اول او در آر، لائے نفی در لفظ هیچ عمل نکند، چنانکه بود همبرای طریق باشد، لیکن عمل در ^{ای در اول فعل مضارع} معنی کند، یعنی مثبت را بمعنی منفی گرداند.

بحث نفی فعل مضارع معروف

لَا يَفَعِّلُ	لَا يَفَعِّلَانِ	لَا يَفَعِّلُونَ	لَا تَفَعِّلُ	لَا تَفَعِّلَانِ	لَا يَفَعِّلْنَ	لَا تَفَعِّلُ
---------------	------------------	------------------	---------------	------------------	-----------------	---------------

= در عرب نیامد و الا نادرا، پس این وزن غیر معقول باشد، و مجهول هم غیر معقول است، لهذا اختیار کرده شد. (از تبیان)
 دو حال: اگر مضموم باشد یا مکسور، و اگر مفتوح باشد بدستور باقی ماند. (منه قنوجی) بگذارد: زیرا که ضمه ضروری است مگر بعارض.
 يُفَعِّلُ: کرده می شود و کرده خواهد شد آن یک مرد در زمانه حال و استقبال صیغه واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل مضارع مجهول، و قس البواقی علی هذا. نفی بـ "لا": سوال: بحث لائے نفی را بعد بحث مثبت چرا ذکر کرد؟ جواب: زیرا چه منفی فرع مثبت است. (ت) در اول: سوال: لائے نفی را در اول فعل مضارع چرا می آرند؟ جواب: تا از ابتدائے کلام سماع آگاه شود که این کلام منفی است. (ت) نفی در لفظ: سوال: نفی مضارع هم چنانکه از کلمه "لا" حاصل می شود از کلمه "ما" هم می شود نحو: ﴿وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ﴾ (البقرة: ۲۶) پس وجه تخصیص ذکر لائے نفی چیست؟ جواب: کثرت استعمال لائے نفی بر فعل مضارع به نسبت مائے نفی. (منه) بود همبرای: ای لفظ مضارع قبل دخول لائے نفی. (منه)

در معنی: و هرگاه خلجان می شد که در معنی هم هیچ عمل نه کرده است چرا که معنی فعل مضارع هم چنانکه بود باقی می ماند، و نفی از کلمه "لا" مستفاد می شود. جواب داد مصنف بقول خود، یعنی فعل مضارع مثبت را اِلْح. (منه) لَا يَفَعِّلُ: نمی کند و نخواهد کرد آن یک مرد در زمان حال و استقبال صیغه واحد مذکر غائب بحث نفی فعل مضارع معروف، و قس البواقی علی هذا.

لَا تَفْعَلَانِ	لَا تَفْعَلُونَ	لَا تَفْعَلَيْنِ	لَا تَفْعَلَانِ	لَا تَفْعَلْنَ	لَا أَفْعَلُ	لَا تَفْعَلُ
-----------------	-----------------	------------------	-----------------	----------------	--------------	--------------

بحث نفی فعل مضارع مجهول

لَا يَفْعَلُ	لَا يَفْعَلَانِ	لَا يَفْعَلُونَ	لَا تَفْعَلُ	لَا تَفْعَلَانِ	لَا يَفْعَلْنَ	لَا تَفْعَلُ
لَا تَفْعَلَانِ	لَا تَفْعَلُونَ	لَا تَفْعَلَيْنِ	لَا تَفْعَلَانِ	لَا تَفْعَلْنَ	لَا أَفْعَلُ	لَا تَفْعَلُ

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث نفی فعل مضارع بـ "لا" بود، چون خواہی کہ نفی تاکید بـ "لن" بنا کنی، "لن" در اول فعل مضارع در آر، و ایں نفی را نفی تاکید بـ "لن" گویند، و آں در فعل مستقبل در پنج محل نصب کند، و آں پنج محل ایں است: واحد مذکر غائب، واحد مؤنث غائب، واحد مذکر حاضر، و دو صیغہ حکایت نفس متکلم، و در ہفت محل اعرابی را ساقط گرداند، چہار تشنیہ، و دو جمع مذکر غائب و حاضر، و یکے واحد مؤنث حاضر، و در دو کلمہ یعنی جمع مؤنث غائب و حاضر در لفظ ہیج عمل نہ کند،

لَا يَفْعَلُ: کردہ نمی شود و نخواہد شد آں یکت مرد در زمان حال و استقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی فعل مضارع مجهول. (منہ قنوی) بـ "لن": سوال: بحث نفی بـ "لن" را چرا از بحث نفی بـ "لا" در ذکر مؤخر کرد؟ جواب: زیرا چہ لائے نفی تغیرے در لفظ نمی دہد و "لن" متغیر می سازد، و آنچہ تغیرے ندہد و بحال خود باقی دارد اشرف است. (ت) نصب کند: [اگر در آخر اوالف نباشد چون: لن یخشی] سوال: "لن" چرا فعل مستقبل را نصب کند؟ جواب: وجہ: اُن بفتح ہمزہ کہ از حروف ناصبہ فعل مستقبل اصل ست و "لن" مشابہ اوست از حروف و حرکت و سکون و معنی استقبال، پس بمشابہت آں "لن" نیز نصب کند. (ت)

ساقط گرداند: سوال: "لن" نون اعرابی را چرا ساقط کند؟ جواب: زیرا چہ نون اعرابی بدل رفع ست، و مہرگاہ کہ "لن" رفع را ساقط کردہ نصب می سازد نون اعرابی را کہ بدل آں است ہم ساقط خواہد کرد. (ت) چہار تشنیہ: [یفعلا تفعلا تفعلا تفعلا]. یعنی تشنیہ مذکر غائب و تشنیہ مؤنث غائب و تشنیہ مذکر حاضر و تشنیہ مؤنث حاضر. عمل نہ کند: زیرا اں کہ آخر آں دو صیغہ ضمیر نون جمع است، و آں مبنی ست، و لہذا تغیر نمی شود.

و "لن" مضارع را بمعنی مستقبل منفی گردانند.

بحث نفی تاکید بـ "لن" در فعل مستقبل معروف

لَنْ يَفْعَلَ	لَنْ يَفْعَلَا	لَنْ يَفْعَلُوا	لَنْ تَفْعَلَ	لَنْ تَفْعَلَا	لَنْ تَفْعَلُوا	لَنْ نَفْعَلَ
لَنْ تَفْعَلَا	لَنْ تَفْعَلِي	لَنْ تَفْعَلَا	لَنْ تَفْعَلْنَ	لَنْ أَفْعَلْ	لَنْ أَفْعَلْ	لَنْ نَفْعَلَ

بحث نفی تاکید بـ "لن" در فعل مستقبل مجهول

لَنْ يُفْعَلَ	لَنْ يُفْعَلَا	لَنْ يُفْعَلُوا	لَنْ تُفْعَلَ	لَنْ تُفْعَلَا	لَنْ تُفْعَلُوا	لَنْ نُفْعَلَ
لَنْ تُفْعَلَا	لَنْ تُفْعَلِي	لَنْ تُفْعَلَا	لَنْ تُفْعَلْنَ	لَنْ أَفْعَلْ	لَنْ أَفْعَلْ	لَنْ نُفْعَلَ

فصل

این همه که گفته شد بحث نفی تاکید بـ "لن" در فعل مستقبل بود، چوں

ولن مضارع: نزد بعضی "لن" موضوع است برائے تاکید نفی مستقبل، و برائے مطلق نفی مستقبل، و نزد بعضی برائے تابید نفی مستقبل است، بدلیل قول او تعالی: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِمْ...﴾ (آل عمران: ۹۱)، و می توان گفت که تابید عدم قبول زرمذکور از جائے دیگر مستفاد باشد، نه از این آیت، و اگر آں برائے تابید نفی مستقبل آید تخصیص "اليوم" در قول او تعالی: ﴿فَلَنْ أَكَلِمَ الْيَوْمَ أَنسِيًّا﴾ (مریم: ۲۶) درست نخواهد شد، فتأمل، و بعضی برآں اند که "لن" موضوع است برائے نفی مستقبل، گاهی در تاکید مستعمل است، و گاهی در تابید. (ت)

مستقبل منفی گردانند: زیرا که آخر آں دو صیغه ضمیر نون جمع است و آن مبنی است و لهذا تغییر نمی شود، و معنی حال در فعل مضارع باقی نماند. لَنْ يَفْعَلَ: هرگز نخواهد کرد آں یک مرد در زمان استقبال صیغه واحد مذکر غائب بحث نفی بـ "لن" در فعل مستقبل معروف. لَنْ نَفْعَلَ: معانی آں صیغ از ما تقدم ظاهر اند. لَنْ يُفْعَلَ: هرگز نکرده خواهد شد آں یک مرد در زمان استقبال صیغه واحد مذکر غائب بحث نفی تاکید بـ "لن" در فعل مستقبل مجهول. لَنْ نُفْعَلَ: معنی این صیغاراجابت بیان نیست.

خواہی کہ نفی جحد بـ "لم" بتا کنی، "لم" در اول فعل مضارع در آر، و ایں را نفی جحد بـ "لم" می گویند، و "لم" در فعل مضارع در پنج محل جزم کند اگر در آخر او حرف علت نباشد، و اگر باشد ساقط گرداند ^{ای فعل مضارع} چون: لَمْ يَذْغُ وَلَمْ يَرْمِ وَلَمْ يَخْشَ و حروف علت سه است: واو والف ویاء کہ مجموعہ وی وای باشد، پنج محل ایں ست: واحد مذکر غائب واحد مؤنث غائب واحد مذکر حاضر، و دو کلمہ حکایت نفس متکلم، و در ہفت محل نون اعرابی را ساقط گرداند، چہار تثنیہ و دو جمع مذکر غائب و حاضر، و یکے واحد مؤنث حاضر، و در دو محل در لفظ ہیج عمل نکند، و اں دو محل ایں است: جمع مؤنث

خواہی: سوال: بمصنف رحمہ اللہ "لن" را بہ بحث "لم" چرا مقدم کرد؟ جواب: زیرا چہ "لن" آخر فعل مضارع را از حرکت باز نداشت، بخلاف "لم" کہ از حرکت باز داشت، و آخر را جزم کرد، و نیز "لن" تغیر زمانہ نکرد، و "لم" زمانہ متغیر ساخت، پس اشرفیت "لن" راست. (مولوی عسکری) در اول: سوال: "لم" در اول فعل مضارع چرا آورده شد؟ جواب: تا سامع بر وقت بدو تکلم بفہمید کہ ایں نفی جحد بـ "لم" است. (ت) بہ "لم": "لم" حرفے است مستقل لیکن فراء اصلش "لا" گفتہ، و مے گوید کہ میم بدل از الف است لإیچ دلیلہ بریں قول ندارد، واللہ اعلم. (منہ)

می گویند: سوال: ایں نفی را نفی جحد بـ "لم" چرا نامیدند؟ جواب: جحد بفتح اول و سکون ثانی بمعنی انکار کردن ست. کذا فی "الصراح"، چون ماضی متحقق الوقوع است پس معنیش را گویا دانستہ انکار کردن است، اما جحد بضم و بفتحتین پس بمعنی قلت غیر ست بمعنی انکار، کذا فی "القاموس" و "منتہی الارب"، و آنچه شارح میرزا علی برجندی بفتحتین نقل کردہ، مخالف اکثر کتب معتبرہ است، اما صاحب "منتخب" مے نویسد: جحد بفتح و بالضم انکار کردن ست بدانستگی.

سہ است: سوال: ایں سہ حروف را علت چرا نامیدند؟ جواب: زیرا چہ ایں حروف قبول اعلال مے کنند از حذف و ابدال و اسکان، پس تغیر را را سہ است دریں حروف بھجو علیل کہ تغیر مزاجی دارد، و نیز علت بالکسر بمعنی بیماری است، کذا فی "الصراح" و وقت بیماری مجموعہ ازیں سہ حروف وائے از زبان مریض بیروں مے آید، شاعرے گوید شعر:

حرف علت نام کردم و او والف ویائے را ہر کرد و رے رسد ناچار گوید وائے را

وای: سوال: مجموعہ ایں سہ حروف سوائے وائے دیگر ہم متصور بود، چون اوی و ویاء، پس چرا مصنف رحمہ اللہ وائے را خاص نمود؟ جواب: تا اشارہ باشد بوجہ تشبیہ کہ کلمہ از زبان علیل بیروں مے آید نہ مجموعات دیگر. (ش) یخس: مثال الف نہ رسید آں یک مرد. ہیج عمل: زیرا کہ ایں نون علامت جمع مؤنث و ضمیر فاعل ست، و نیز ایں کہ ایں ہر دو نون مہنی ہستند. (منہ قنوجی)

غائب و حاضر، و در همه کلمات عمل در معنی کند، یعنی صیغه فعل مضارع را بمعنی ماضی منفی گرداند.
بحث نفی جحدبـ "لم" در فعل مستقبل معروف

لَمْ يَفْعَلْ	لَمْ يَفْعَلَا	لَمْ يَفْعَلُوا	لَمْ تَفْعَلْ	لَمْ تَفْعَلَا	لَمْ يَفْعَلَنَّ	لَمْ تَفْعَلَنَّ
لَمْ تَفْعَلَا	لَمْ تَفْعَلُوا	لَمْ تَفْعَلِي	لَمْ تَفْعَلَا	لَمْ تَفْعَلَا	لَمْ أَفْعَلْ	لَمْ تَفْعَلْ

بحث نفی جحدبـ "لم" در فعل مستقبل مجهول

لَمْ يُفْعَلْ	لَمْ يُفْعَلَا	لَمْ يُفْعَلُوا	لَمْ تُفْعَلْ	لَمْ تُفْعَلَا	لَمْ يُفْعَلَنَّ	لَمْ تُفْعَلَنَّ
لَمْ تُفْعَلَا	لَمْ تُفْعَلُوا	لَمْ تُفْعَلِي	لَمْ تُفْعَلَا	لَمْ تُفْعَلَا	لَمْ أُفْعَلْ	لَمْ تُفْعَلْ

فصل

این همه که گفته شد بحث نفی جحدبلم در مستقبل بود، چون خواهی که لام تاکید بانون تاکید بنا کنی، لام تاکید در اول فعل مستقبل در آر، و نون تاکید در آخر او زیاده کن، و لام تاکید همیشه مفتوح باشد،

منفی گرداند: سوال: "لم" مستقبل را چرا بماضی منفی گرداند؟ جواب: "لم" مشابهت دارد به إن شرطیه؛ زیرا که هر دو عامل جازم اند، و حرف شرط ماضی را بمعنی مستقبل گرداند، هم چنین "لم" مستقبل را بمعنی ماضی گرداند، حملا للضد علی الضد.
لَمْ يَفْعَلْ: ای نه کرد آں یک مرد در زمانه گذشته صیغه واحد مذکر غائب بحث نفی جحدبـ "لم" در فعل مستقبل معروف، و قس البواقی علی هذا. (منه) لَمْ يُفْعَلْ: کرده نشد آں یک مرد در زمانه گذشته صیغه واحد مذکر بحث نفی جحدبـ "لم" در فعل مستقبل مجهول. لَمْ تُفْعَلَنَّ: معانی این صیغ ظاهر اند. لام تاکید: لامیکه افاده معنی تاکید نماید، و مجرد باشد از معنی حالیه؛ زیرا چه اگر معنی حال داشته باشد پس اجتماعش بانون تاکید که معنی استقبال پیدا میسازد دشوار است. (ش) نون تاکید: اے نونیکه افاده معنی تاکید نماید. در اول: سوال: مصنف رحمته الله "در اول مستقبل" گفت "در اول مضارع" چرا نه گفت؟ جواب: برای تنبیه بر این معنی که هنگام دخول لام تاکید و نون تاکید محض معنی استقبال گرفته می شود. مفتوح باشد: زیرا که فتح اخف حرکات است از حرکات ثلثه.

ونون تاکید دو نون است یکے نون ثقیلہ دوم نون خفیفہ، و نون ثقیلہ نون مشدد را گویند، و نون خفیفہ نون ساکن را گویند، و نون ثقیلہ در چہارہ کلمہ در آید، و نون خفیفہ در ہشت کلمہ در آید، و ما قبل نون ثقیلہ در پنج محل مفتوح باشد، و آن پنج محل ایں است: واحد مذکر غائب و واحد مؤنث غائب و واحد مذکر حاضر، و دو صیغہ حکایت نفس متکلم، و در شش محل ما قبل نون ثقیلہ الف باشد، چہار تشنیہ دو جمع مؤنث غائب و حاضر، دریں دو محل الف فاصل در آید، و در جمع مذکر غائب و حاضر و او دور کرده شود، ما قبل او ضمہ گذاشتہ شود، تا دلالت کند بر حذف واو، و از صیغہ واحد مؤنث حاضر یاء دور کرده شود، ما قبل او کسرہ گذاشتہ آید، تا دلالت کند بر حذف یاء، و نون ثقیلہ در شش محل مکسور باشد، و آن شش محل همانست کہ در الف در می آید، و در باقی ہشت محل مفتوح، و نون خفیفہ در محلیکہ الف باشد در نیاید،

و نون است: ہر دو نون در افادہ معنی تاکید مستقبل برابر اند، مگر اکثر کوفیاں نون ثقیلہ را اصل و نون خفیفہ را فرع آں مے پندارند، و بصریاں ہر یکے را اصل میدانند، و نزد بعضے در نون ثقیلہ تاکید زائد است بہ نسبت نون خفیفہ. (ت)
 نون ثقیلہ: سوال: نون مشدد را ثقیلہ چرا گویند؟ جواب: زیرا چہ مشدد باعتبار آنکہ دو حرف در ویک جا ہم مے آیند ثقلے وارد. (منہ) مفتوح باشد: در دو محل مضموم و در یک محل مکسور، و در شش محل ساکن چنانچہ مے آید. (منہ) پنج محل: سوال: ما قبل نون ثقیلہ را دریں پنج محل ساکن چرا نہ کردند؟ جواب: تا اجتماع ساکنین علی غیر حدہ لازم نیاید. (ت)
 الف فاصل: حاجت الف فاصل آوردن چیست؟ جواب: تا اجتماع سہ نون زائد لازم نیاید، یکے نون جمع دوم نون ثقیلہ کہ بمنزلہ دو نون است؛ زیرا چہ اجتماع سہ نون زائد مکروہ است. سوال: وَلَيَكُونَنَّ سہ نون جمع شدند؟ جواب: ہر سہ نون زائد نیستند، بلکہ اول اصلی است. سوال: الف را برائے فصل چرا خاص کردند؟ جواب: بوجہ خفت آں. حاضر: واو دور کردہ شود بجهت لزوم اجتماع ساکنین میان واو جمع و نون مدغم. حذف واو: قولہ: بر حذف واو: سوال: در بجا حذف فاعل لازم آید؛ زیرا چہ واو ضمیر فاعل است و ایں ممنوع است؟ جواب: ضمہ قائم مقام آں موجود است، و ایں چنینس حذف درست ست.
 و نون ثقیلہ: ای جائیکہ پس الف افتد. باقی ہشت: یعنی واحد مذکر غائب و جمع مذکر غائب، و واحد مؤنث غائب، و واحد مذکر حاضر، و جمع آں و واحد مؤنث حاضر، و ہر دو صیغہ حکایت نفس متکلم. محلیکہ الف: و آن ہشت محل ست. در نیاید: سوال: دریں شش محل نون خفیفہ چرا نہ آید؟ جواب: بسبب لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حدہ میان الف و نون خفیفہ.

و در باقی محل بیاید، و نون اعرابی بانون تاکید جمع نشود.

بحث لام تاکید بانون تاکید ثقیله در فعل مستقبل معروف

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ
لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ

بحث لام تاکید بانون تاکید ثقیله در فعل مستقبل مجهول

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ
لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ

بحث لام تاکید بانون تاکید خفیفه در فعل مستقبل معروف

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ
لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ

بحث لام تاکید بانون تاکید خفیفه در فعل مستقبل مجهول

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ
لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ

بیاید: چرا که مانع نون خفیفه یافته نمی شود. (منه قنوی) جمع نشود: تا اجتماع نونات لازم نیاید، و نیز نون اعرابی بدل اعراب رفع ست، و ما قبل نون تاکید مبنی ست، پس جائے اعراب باقی نمانده، لہذا حذف کرده شد. لَيَفْعَلَنَّ: ہر آئینہ ہر آئینہ خواہد کرد آں یک مرد در زمان مستقبل صیغہ واحد مذکر غائب بحث لام تاکید ثقیله در فعل مستقبل معروف.

لَيَفْعَلَنَّ: ہر آئینہ ہر آئینہ خواہد شد آں یک مرد در زمان مستقبل صیغہ واحد مذکر غائب بحث لام تاکید بانون تاکید ثقیله در فعل مستقبل مجهول، وقس البواقی علی هذا. لَيَفْعَلَنَّ: ہر آئینہ ہر آئینہ خواہد کرد آں یک مرد در زمان مستقبل صیغہ واحد مذکر غائب بحث لام تاکید بانون تاکید خفیفه در فعل مستقبل معروف. لَيَفْعَلَنَّ: ہر آئینہ ہر آئینہ خواہد شد آں یک مرد در زمان مستقبل صیغہ واحد مذکر غائب بحث لام تاکید بانون تاکید خفیفه در فعل مستقبل مجهول، والباقی علی هذا.

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث فعل مستقبل بانون ثقیلہ و خفیفہ بود، چوں خواہی کہ امر بنا کنی، امر گرفته می شود از فعل مضارع، غائب از غائب، حاضر از حاضر، متکلم از متکلم، معروف از معروف، مجهول از مجهول چوں خواہی کہ امر حاضر معروف بنا کنی، علامت مضارع را حذف کن، بعدہ بنگر کہ متحرک می ماند یا ساکن، اگر متحرک میماند آخر را ساکن کن اگر حرف علت نباشد چوں: از تَعْدَ عَدَّ از تَضَعُ ضَعَّ، واگر باشد ساقط شود چوں: از تَقِيْ ق، واگر ساکن میماند نظر کن در عین کلمہ، اگر عین کلمہ مکسور باشد یا مفتوح ہمزہ وصل مکسور در اول او در آر، و آخر را ساکن کن اگر حرف علت نباشد چوں: از تَسْمَعُ اسْمَعُ واز

امر بنا کنی: [وآں صیغہ ایست کہ طلب کردہ شود بآں فعل از فاعل]. سوال: تعریف امر چیست؟ جواب: امر لفظیست موضوع برائے طلب فعل، اعم از آنکہ متکلم خود را حالے پندارد یا عاجز یا مساوی. و نزو اہل اصول در امر استعلاء معتبر است، و آنچه بروجہ خضوع باشد اورادعاء گویند، امر بالتساوی التماس است کما ہو مذکور فی المطولات. (منہ)
فعل مضارع: سوال: امر را از فعل مضارع چہ بنائے سازند؟ جواب: بسبب مناسبت استقبالیست کہ در زمانہ مستقبل مستفاد است؛ زیرا چہ امر کردہ نمی شود بچیزے کہ گذشتہ است، چہ دریں امر تکلیف ما لا یطاق است، و ہم چنین کردہ نمی شود بایجاد موجودنی الحال کہ محال است. (ت) چوں خواہی: ایں ہمہ بجہت مناسبت میان فرع و اصل. علامت: یعنی تاء را کہ علامت مضارع حاضر است. حذف: تا التباس نمی شود مضارع در حال وقف. ساکن: چونکہ اصل در افعال بسبب فقدان معانی موجبہ اعراب بناست، و مضارع بسبب مشابہت تامہ با اسم فاعل معرب کردہ شدہ بود، چوں علامت مضارع حذف کردہ شد آں مشابہت تامہ نیز باقی نماندہ، پس باز ہماں بنا عود کرد، و معلوم است کہ اصل در مبنی سکون است، پس ازین وجہ ساکن کردہ شدہ. (قنوی)
ساقط: زیرا چہ اگر ساقط نشود، معلوم نخواہد شد کہ ایں سکون بجہت بنائے امر رسیدہ است یا ہماں سکون است کہ از پیشتر حاصل است. (ش) ہمزہ وصل مکسور: یعنی بجائے علت مضارع کہ حذف کردہ شد ہمزہ وصل مکسور در آر تا ابتداء بسکون کہ از ممنوعات است لازم نیاید، و ایں ہمزہ را ہمزہ وصل بدیں وجہ گویند کہ ایں ہمزہ ما قبل خود را بما بعد خویش وصل میسازد، و لطف ایں است کہ خود از میان ہر دو بیروں مے آید. چوں از تسمع اسمع: چوں خواستند کہ از تَسْمَعُ وَ تَضْرِبُ بنائے امر حاضر معروف سازند، تائے علامت مضارع را حذف کردند، بعدش سین وضاد ساکن ماند نظر کردند بر عین کلمہ کہ در تَسْمَعُ مفتوح است و در تَضْرِبُ مکسور است، ہمزہ وصل مکسور در اول کلمہ آوردند و آخر را ساکن کردند، اسْمَعُ و اضْرِبْ شد.

تَضْرِبُ اضْرِبْ، واگر باشد ساقط شود چوں: از تَرْمِيْ اَرْمِ و از تَخْشِيْ اِحْشَ، واگر عین کلمه مضموم باشد، همزه وصل مضموم در اول اودر آر، و آخر را ساکن کن اگر حرف علت نباشد چوں: ^{الزمی غیر انداختن} ^{الحشیة ترسیدن} ^{ای بجائے علامت مضارع} از تَنْصُرُ اَنْصُرْ، واگر باشد ساقط شود چوں: از تَدْعُوْ اُدْعُ، چوں خواهی که امر حاضر مجهول و امر غائب معروف یا مجهول بنا کنی، لام امر مکسور در اول اودر آر، و آخر او جزم کن اگر حرف علت نباشد، واگر باشد ساقط شود چوں: لِيَدْعُ لِيَرْمِ لِيَخْشَ، و نون تاکید چنانچه در مضارع می آید در امر نیز می آید، و در امر نون اعرابی هم ساقط شود.

بحث امر حاضر معروف

افْعَلْ	افْعَلَا	افْعَلُوا	افْعَلِيْ	افْعَلَا	افْعَلْنَ
---------	----------	-----------	-----------	----------	-----------

بحث امر حاضر مجهول

لِتُفْعَلْ	لِتُفْعَلَا	لِتُفْعَلُوا	لِتُفْعَلِيْ	لِتُفْعَلَا	لِتُفْعَلْنَ
------------	-------------	--------------	--------------	-------------	--------------

واگر باشد: وصل مکسور نیز از اول یاء و از ثانی الف حرف علت را انگندند. (منه) همزه وصل مضموم: همزه وصل مضموم با تبارع عین کلمه در آوردند. (منه قنوی) چوں از تنصر انصر: [النصرة یاری کردن (قنوی)] تاء علامت مضارع را حذف کرده ما بعدش را ساکن و عین کلمه را مضموم یا قند همزه وصل مضموم در آوردند، و آخر را ساکن کردند، اَنْصُرْ شد. (ت) ادع: در اصل تَدْعُوْ بود، ضممه بر او ثقیل پیدا شده حذف کردند، تَدْعُوْ بسکون واو شد، چوں بنائے امر حاضر معروف خواستند، تاء علامت مضارع را حذف کردند، و ما بعدش را ساکن یا قند و عین کلمه را مضموم همزه وصل مضموم در اول کلمه در آوردند، و آخر او حرف علت شد، قطع شد، اُدْعُ شد. (ت) لام امر: سوال: لام امر بر اول کلمه چرا آوردند؟ جواب: تا از ابتدائے تکلم معلوم شود که این نوع دیگرست از کلام. سوال: لام امر چرا مکسور باشد؟ جواب: بسبب مشابَهت او بلام جاره در اختصاص عمل، و نیز تا فرق شود در لام امر و لام تاکید. (ت) امر نون اعرابی: زیرا چه او بدل اعراب ست یا رفع، و هرگاه اعراب وقت بنائے ساقط می شود، و نون اعرابی امر ساقط می شود. (ش) افْعَلْ: بکن تو یک مرد در زمان آئینده صیغه واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر معروف. لِتُفْعَلْ: باید که کرده شوی تو یک مرد در زمانه آئینده صیغه واحد مذکر حاضر مجهول.

بحث امر غائب معروف

لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَا	لِیَفْعَلُوا	لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَا	لِیَفْعَلُوا
---------------	-------------	--------------	---------------	-------------	--------------

بحث امر غائب مجهول

لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَا	لِیَفْعَلُوا	لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَا	لِیَفْعَلُوا
---------------	-------------	--------------	---------------	-------------	--------------

بحث امر حاضر معروف بانون ثقیله

اِفْعَلَنَّ	اِفْعَلَانَّ	اِفْعَلَنَّ	اِفْعَلَنَّ	اِفْعَلَانَّ	اِفْعَلَنَّ
-------------	--------------	-------------	-------------	--------------	-------------

بحث امر حاضر مجهول بانون ثقیله

لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَانَّ	لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَانَّ	لِیَفْعَلَنَّ
---------------	----------------	---------------	---------------	----------------	---------------

بحث امر غائب معروف بانون ثقیله

لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَانَّ	لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَانَّ	لِیَفْعَلَنَّ
---------------	----------------	---------------	---------------	----------------	---------------

بحث امر غائب مجهول بانون ثقیله

لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَانَّ	لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَانَّ	لِیَفْعَلَنَّ
---------------	----------------	---------------	---------------	----------------	---------------

لِیَفْعَلَنَّ: [باید که بگذرد آن یک مرد در زمان آینده صیغه واحد مذکر غائب بحث امر غائب معروف]. سوال: علامت مضارع از امر حاضر مجهول چرا حذف نشد؟ جواب: برائے ایں کہ قلیل الاستعمال است، پس زیادت حرف درو مضائقہ نہ دارد.

لِیَفْعَلَنَّ: باید که کرده شود آن یک مرد در زمانه آینده صیغه واحد مذکر غائب بحث امر غائب مجهول.

اِفْعَلَنَّ: ہر آئینہ کن تویک مرد در زمانہ استقبال صیغہ واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر معروف بانون ثقیلہ. (منہ)

لِیَفْعَلَنَّ: ہر آئینہ باید کہ کردہ شوی تویک مرد در زمانہ آیندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر مجهول بانون ثقیلہ. (قنوجی عم فیضہ)

لِیَفْعَلَنَّ: ہر آئینہ باید کہ بگذرد آن یک مرد در زمان آیندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث امر غائب معروف بانون ثقیلہ. (قنوجی)

لِیَفْعَلَنَّ: ہر آئینہ باید کہ کردہ شود آن یک مرد در زمانہ آیندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث امر غائب مجهول بانون ثقیلہ.

بحث امر حاضر معروف بانون خفیفہ

افْعَلْنَ	افْعَلْنَ	افْعَلْنَ
-----------	-----------	-----------

بحث امر حاضر مجہول بانون خفیفہ

لِتَفْعَلْنَ	لِتَفْعَلْنَ	لِتَفْعَلْنَ
--------------	--------------	--------------

بحث امر غائب معروف بانون خفیفہ

لِيَفْعَلْنَ	لِيَفْعَلْنَ	لِيَفْعَلْنَ	لِيَفْعَلْنَ	لِيَفْعَلْنَ
--------------	--------------	--------------	--------------	--------------

بحث امر غائب مجہول بانون خفیفہ

لِيَفْعَلْنَ	لِيَفْعَلْنَ	لِيَفْعَلْنَ	لِيَفْعَلْنَ	لِيَفْعَلْنَ
--------------	--------------	--------------	--------------	--------------

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث امر بود، چوں خواہی کہ نہی بنا کنی پس لائے نہی در اول فعل مستقبل در آر، ولائے نہی در آخر او در پنج محل جزم کند مثل "لم" اگر در آخر او حرف علت نباشد،

افْعَلْنَ: ہر آئینہ بکن تو یک مرد در زمانہ آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر معروف بانون خفیفہ. لِتَفْعَلْنَ: ہر آئینہ باید کہ کردہ شوی تو یک مرد در زمانہ آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر مجہول بانون خفیفہ. لِيَفْعَلْنَ: ہر آئینہ باید کہ بکند آں یک مرد در زمانہ آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث امر غائب معروف بانون خفیفہ. (منہ) لِيَفْعَلْنَ: ہر آئینہ باید کہ کردہ شود آں یک مرد در زمانہ آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث امر حاضر مجہول بانون خفیفہ. نہی بنا کنی: [آں فعلی است کہ طلب کردہ شود بآں ترک فعل از فاعل]. سوال: ایں چنینی افعال را نہی چرا نامیدند؟ جواب: زیرا چہ نہی در لغت بمعنی بازداشتن است از کار و گفتار، کذا فی "الصراح". (منہ) سوال: بحث امر را بر بحث نہی در ذکر چہ مقدم کردند؟ جواب: بر نہی حرف نہی کہ مفید معنی عدم است داخل ست نہ بر امر، و وجودی مقدم ست بر عدمی باعتبار شرف. پس لائے نہی: ایں قید احترازی ست برائے اخراج لائے نفی. محل جزم: سوال: لائے نہی را چرا جزم کند؟ جواب: لائے نہی مشابہ است بلام امر؛ زیرا چہ لام امر برائے طلب فعل ست، ولائے نہی برائے طلب ترک، پس ہر دو شریک شدند در طلب، لہذا عمل او نمودند قد یکفی بهذا القدر.

واگر باشد ساقط گرداند چوں: لَا تَدْعُ وَلَا تَرْمِ وَلَا تَخْشَ، واز ہفت محل نون اعرابی را ہم دور نماید، و در دو محل در لفظ ہیج عمل نکند، و نون تاکید چنانچہ در مضارع می آید ہمراہاں طریق در نہی نیز می آید۔
یعنی در جمع مؤنث غائب و حاضر

بحث نہی حاضر معروف

لَا تَفْعَلْ	لَا تَفْعَلَا	لَا تَفْعَلُوا	لَا تَفْعَلِي	لَا تَفْعَلَا	لَا تَفْعَلْنَ
--------------	---------------	----------------	---------------	---------------	----------------

بحث نہی حاضر مجہول

لَا تُفْعَلْ	لَا تُفْعَلَا	لَا تُفْعَلُوا	لَا تُفْعَلِي	لَا تُفْعَلَا	لَا تُفْعَلْنَ
--------------	---------------	----------------	---------------	---------------	----------------

بحث نہی غائب معروف

لَا يَفْعَلْ	لَا يَفْعَلَا	لَا يَفْعَلُوا	لَا يَفْعَلْ	لَا تَفْعَلَا	لَا يَفْعَلْنَ
--------------	---------------	----------------	--------------	---------------	----------------

بحث نہی غائب مجہول

لَا يُفْعَلْ	لَا يُفْعَلَا	لَا يُفْعَلُوا	لَا يُفْعَلْ	لَا تُفْعَلَا	لَا يُفْعَلْنَ
--------------	---------------	----------------	--------------	---------------	----------------

بحث نہی حاضر معروف بانون ثقیلہ

لَا تَفْعَلَنَّ	لَا تَفْعَلَانَّ	لَا تَفْعَلُنَّ	لَا تَفْعَلَنَّ	لَا تَفْعَلَانَّ	لَا تَفْعَلُنَّ
-----------------	------------------	-----------------	-----------------	------------------	-----------------

نون اعرابی: چہار شنیہ و دو جمع مذکر غائب و حاضر و یکے واحد مؤنث حاضر۔ دور نماید: زیرا کہ نون اعرابی بدل اعراب رفع ست، و ہر گاہ لائے نہی اعراب را حذف می کند، پس نون اعرابی را ہم دور نماید۔ (محمد عسکری قزوینی) در نہی: برائے تاکید طلب ترک فعل۔ لَا تَفْعَلْ: ممکن تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر بحث نہی حاضر معروف، و الباقی علیٰ ہذا۔
لَا تُفْعَلْ: کردہ مشو تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر بحث نہی حاضر مجہول۔ لَا يَفْعَلْ: نہ کند آن یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب معروف الخ۔ لَا يُفْعَلْ: کردہ نشود آن یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب مجہول۔ لَا تَفْعَلَنَّ: زہار ممکن تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث نہی حاضر معروف بانون ثقیلہ، و الباقی علیٰ ہذا۔

بحث نہی حاضر مجهول بانون ثقیلہ

لَا تُفْعَلَنَّ	لَا تُفْعَلَنَّ	لَا تُفْعَلَنَّ	لَا تُفْعَلَنَّ	لَا تُفْعَلَنَّ	لَا تُفْعَلَنَّ
-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	-----------------

بحث نہی غائب معروف بانون ثقیلہ

لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَنَّ
لَا نَفْعَلَنَّ	لَا نَفْعَلَنَّ				

بحث نہی غائب مجهول بانون ثقیلہ

لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَنَّ
لَا أُفْعَلَنَّ	لَا أُفْعَلَنَّ				

بحث نہی حاضر معروف بانون خفیفہ

لَا تَفْعَلَنَّ	لَا تَفْعَلَنَّ	لَا تَفْعَلَنَّ
-----------------	-----------------	-----------------

بحث نہی حاضر مجهول بانون خفیفہ

لَا تُفْعَلَنَّ	لَا تُفْعَلَنَّ	لَا تُفْعَلَنَّ
-----------------	-----------------	-----------------

بحث نہی غائب معروف بانون خفیفہ

لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَنَّ
-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	-----------------

لَا تُفْعَلَنَّ: زہار کردہ مشق تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث نہی حاضر مجهول بانون ثقیلہ. لَا يُفْعَلَنَّ: زہار نہ کند آں یک مرد در زمانہ آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب معروف بانون ثقیلہ. (منہ) لَا يُفْعَلَنَّ: زہار کردہ نشود آں یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب مجهول بانون ثقیلہ، والباقی علیٰ ہذا. لَا تَفْعَلَنَّ: زہار ممکن تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث نہی حاضر معروف بانون خفیفہ. منہ. لَا تُفْعَلَنَّ: زہار کردہ مشق تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث نہی حاضر مجهول بانون خفیفہ. (منہ) لَا يُفْعَلَنَّ: زہار نکند آں یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب معروف بانون خفیفہ.

بحث نہی غائب مجہول بانون خفیفہ

لَا يُفْعَلْنَ	لَا تُفْعَلْنَ	لَا أُفْعَلْنَ	لَا تُفْعَلْنَ
----------------	----------------	----------------	----------------

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث نہی بود، چون خواهی کہ اسم فاعل بنا کنی، اسم فاعل گرفته می شود از فعل مضارع معروف، پس علامت مضارع را حذف کن، بعد از اں فاء کلمہ را فتح ده، و میان فاء و عین الف فاعل در آر، و عین کلمہ را کسرہ ده، و لام کلمہ را تنوین زیادہ کن، تا اسم فاعل گردد.

بحث اسم فاعل

فَاعِلٌ	فَاعِلَانِ	فَاعِلُونَ	فَاعِلَةٌ	فَاعِلَتَانِ	فَاعِلَاتٌ
---------	------------	------------	-----------	--------------	------------

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اسم فاعل بود، چون خواهی کہ اسم مفعول بنا کنی، اسم مفعول ساخته می شود از فعل مضارع مجہول، پس علامت مضارع را حذف کن، بعد از اں میم مفتوح مفعول در اول او در آر،

لَا يُفْعَلْنَ: ز نہار نکرده شود آں یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب مجہول بانون خفیفہ.
اسم فاعل: سوال: تعریف اسم فاعل چیست؟ جواب: اسم فاعل اسمے است کہ مشتق باشد از مضارع، تا دلالت کند بر ذاتے کہ قائم باشد بآں فعل بمعنی حدوث بدون لحاظ تفصیل و زیادت او بر چیز دیگر. علامت مضارع: علامت مضارع را بدیں وجہ حذف کردند کہ اسم فاعل مضارع نیست، پس علامتیں نیز درو نخواہد ماند. کسرہ: اگر فتح باشد یا ضمہ ورنہ بحال خود باید گذاشت.
تنوین زیادہ کن: [زیرا چہ تنوین خاصہ اسم است] تنوین عبارت است از نون ساکن زائد کہ تابع حرکت اخیرہ باشد و در کتابت نیاید. فاعِلٌ: کنندہ یک مرد صیغہ واحد مذکر بحث اسم فاعل، وقس البواقی علی هذا. اسم مفعول: اسم مفعول اسمے است کہ مشتق باشد از فعل مضارع مجہول تا دلالت کند بر چیزے کہ بروحدث واقع شود بلا لحاظ تفصیل بر دیگرے.
فعل مضارع: بجهت مناسبت میان ہر دو درینکہ ہر دو منسوب شوند بسوئے مفعول. میم مفتوح: سوال: میم رافع چرا دادند؟ جواب: زیرا چہ فتح اخف الحركات است. در اول: اے بجائے علامت مضارع.

وعین کلمہ راضمہ دہ، ومیان عین ولام واو مفعول در آر، ولام کلمہ راتنویں دہ، تا اسم مفعول گردد۔
زیرا چہ تنوین خاصہ اسم است

بحث اسم مفعول

مَفْعُولٌ	مَفْعُولَانِ	مَفْعُولُونَ	مَفْعُولَةٌ	مَفْعُولَتَانِ	مَفْعُولَاتٌ
-----------	--------------	--------------	-------------	----------------	--------------

تمتہ در بیان اسم ظرف واسم آلہ واسم تفضیل

فصل

چوں خواهی کہ اسم ظرفِ زمان و مکان بنا کنی، علامت مضارع را حذف کن، و میم مفتوح در اول او
یعنی یک از حروف این بجائے علامت مضارع
 در آر، وعین کلمہ رافتحہ دہ اگر مضموم باشد، ورنہ بحالش بگذار، ولام کلمہ راتنویں ملحق کن، تا اسم
بسبب هفت فتح
 زمان و مکان گردد۔
زیرا کہ تنوین خاصہ اسم است

بحث اسم ظرف

مَفْعَلٌ	مَفْعَلَانِ	مَفْعَلُونَ
----------	-------------	-------------

ضمہ دہ: اگر مفتوح باشد یا مکسور، ورنہ بحال خود بگذارند۔ در آر: مراد از آوردن واو مفعول پیدا کردن واوست؛ زیرا کہ مفعول
 بضم عین در کلام قوم بدون تاء یافتہ نشد، لہذا ضمہ عین کلمہ را اشباع کردند واو پیدا شد۔ (ش) مَفْعُولٌ: کردہ شد یک مرد صیغہ
 واحد مذکر بحث اسم مفعول۔ اسم ظرف: سوال: تعریف اسم ظرف چیست؟ جواب: اسمی ست کہ ساختہ شود از فعل مضارع،
 تا دلالت کند بر زمان وقوع حدوث یا مکان وقوع حدوث۔ (ت)

مکان: باید دانست کہ ظرف بر دو نوع است: ۱- ظرف زمان ۲- ظرف مکان۔ ظرف زمان آنست کہ بجواب سوال "متی"
 واقع شود مثلاً متى الصوم أي في رمضان، و ظرف مکان آنست کہ بجواب سوال أين واقع شود چوں أين الأسد أي في
 الصحراء۔ علامت مضارع: سوال: ظرف از فعل مضارع چرایی گیرند؟ جواب: برائے مناسبت میان ہر دو در حرکات
 و سکنت۔ میم مفتوح: سوال: باز دیاد میم مفتوح موجب التباس با مصدر میمی گشت، پس چرا میم رازائد کردند؟ جواب: التباس
 میمی بجهت قلت مصدر میمی جائز داشته شد۔ مَفْعَلٌ: یک گزائے کردن و یک زمانہ کردن صیغہ واحد بحث اسم ظرف۔

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اسم ظرف بود، چون خواہی کہ اسم آلہ بنا کنی، علامت مضارع را حذف کن و میم مکسور در اول او در آر، و عین کلمہ را فتحہ دہ اگر مفتوح نباشد، و لام کلمہ را تنوین ملحق ساز، تا اسم آلہ گردد، و اگر بعد عین کلمہ الف آری، و یا پس لام تا زیادہ کنی دو صیغہ دیگر اسم آلہ کہ اکثر موافق قیاس ست، پدید می آید.

بحث اسم آلہ

مَفْعَلٌ	مِفْعَلَانِ	مِفْعَلَتَانِ	مَفَاعِلُ	وَمِفْعَالٌ	مِفْعَالَانِ	مَفَاعِلٌ
----------	-------------	---------------	-----------	-------------	--------------	-----------

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اسم آلہ بود، چون خواہی کہ اسم تفضیل بنا کنی، علامت مضارع را حذف کن و ہمزہ اسم تفضیل در اول او در آر، و عین کلمہ را فتحہ دہ اگر مفتوح نباشد، و لام را تنوین مدہ، ایں طریق بنائے اسم تفضیل برائے مذکر است، اما چوں صیغہ مؤنث بنا کنی، بعد حذف علامت مضارع فاء را.....

اسم آلہ: اسم آلہ اسمے ست کہ ساختہ می شود از فعل مضارع تا دلالت کند بر واسطہ فعل ای چیزیکہ بذریعہ استعانت او فعل از فاعل صادر شود، و علامہ تفتنازی نوشتہ است کہ آلہ نمی شود مگر در افعال متعدیہ علاجیہ کہ اثرش تا بمفعول رسد. (منہ)
مفتوح نباشد: اگر مفتوح باشد بحالت خود بگذارد. مَفْعَلٌ: یک آلہ کردن صیغہ واحد بحث اسم آلہ، و قس البواقی علی ہذا.
اسم تفضیل: سوال: تعریف اسم تفضیل چیست؟ جواب: اسم تفضیل آل اسمے ست کہ گرفتہ می شود از مضارع معروف برائے دلالت بر چیزے کہ موصوف است بر زیادت بر ماخذ بر غیر خود، و آل برائے فاعل آید مطردا.
و ہمزہ اسم تفضیل: یعنی آنچه بعد حذف علامت مضارع باقی ماندہ ست، در اولش ہمزہ اسم تفضیل در آر. در اول: ہمزہ در اول اسم تفضیل بدین غرض زائد کردہ شود تا اول کلمہ یا از عنقوان تکلم معلوم ے شود کہ ایں اسم تفضیل ست.
مفتوح: یعنی مضموم باشد یا مکسور. تنوین مدہ: زیرا کہ تنوین بر اسم تفضیل نیاید.

ضمہ وہ، وعین را ساکن، وبعد لام الف مقصورہ لاحق کن، ولام کلمہ را فتحہ وہ، تا اسم تفضیل
تا کہ تعادل شود
مؤنث گردد.

بحث اسم تفضیل

أَفْعَلُ	أَفْعَلَانِ	أَفْعَلُونَ	أَفَاعِلُ	فُعْلَى	فُعْلَيَانِ	فُعْلَيَاتُ	فُعْلٌ
----------	-------------	-------------	-----------	---------	-------------	-------------	--------

ت م ت

ضمہ وہ: زیرا کہ چون علامت مضارع را بسبب وقوع تغیر در صیغہ مضارع حذف کردند فاء کلمہ ساکن ماند وزائد کردن حرف بجہت
انحراف درجہ مؤنث از درجہ مذکر مناسبت نیفتاد، لہذا حرکات فاء کلمہ را ترجیح دادند، چون ضمہ قوی است، واول کلمہ متحمل آن ے
تواند شد، لہذا ضمہ را اختیار کردند.

الف مقصورہ: الف مقصورہ کہ علامت تانیث است و آن الفی است کہ بعد او ہمزہ نباشد. ولام کلمہ: و چون ما قبل الف فتحہ باید، لہذا
لام کلمہ را لُح. أفعَل: کنندہ ترکیک مرد صیغہ واحد مذکر بحث اسم تفضیل.

منشعب منشور

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين، والعاقبة للمتقين، والصلاة والسلام على رسوله محمد وآله وأصحابه أجمعين.

ہدایں - أسعدك الله تعالى في الدارين - کہ جملہ افعال متصرفہ واسمائے متمکنہ از روئے ترکیب حروف اصلی بر دو گونه است: ثلاثی و رباعی، اما ثلاثی آن باشد کہ در ماضی او سہ حرف اصلی باشد چوں: نَصَرَ وَضَرَبَ، و رباعی آن باشد کہ در ماضی او چہار حرف اصلی باشد چوں: بَعَثَ
مدد کرد آن یک مرد زد آن یک مرد
بر انگیزت

والسلام: زیادت لفظ سلام اقتداءً بکلام الملك العلام: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾ (الأحزاب: ۵۶).
ہدایں: سوال: مصنف رحمہ اللہ "ہدایں" گفت "بشنو" چرا نہ گفت؟ جواب: "ہدایں" تعلق بدل دارد، و "بشنو" تعلق بگوش، و فعل قلب از فعل گوش اقوی می باشد. سوال: "اعلم" چرا نہ گفت؟ جواب: چونکہ "اعلم" لفظ عربی ست، و دشوار است برائے مبتدیان بہ نسبت فارسی، لہذا مصنف رحمہ اللہ اورا اختیار نہ کرد. (قنوی) أسعدك: سوال: "أسعد" صیغہ ماضی است، معنیش استقبال چرامی گیرند؟ جواب: چند جاماضی بمعنی مستقبل آید چنانچہ شاعر گفت:

آمده ماضی بمعنی مضارع چند جا عطف ماضی بر مضارع در مقام ابتداء
بعد موصول ونداء و لفظ حیث و کما در جزاء و شرط و عطف ہر دو باشد در دعا

سوال: چوں مقصود معنی مستقبل بود پس خودش چرا نیاورد؟ جواب: برائے تقاول یعنی تا باعتبار صورت دلالت کند کہ ایں دعا مقبول شد، و مثل ماضی متحقق الوقوع است. (م)

واسمائے متمکنہ: [اسم متمکن اسمی ست کہ آخرش جادہ اعراب و تنوین را. (محمد عسکری قنوی) مراد از اسم متمکن معرب است، و داخل ست در اں مصدر و مشتق و جامد. حروف اصلی: حروف اصلی آنست کہ در جمیع متصرفات کلمہ یافتہ شود، و در موازنہ برابر فا و عین و لام واقع شود، و آنچه خلاف است اورا غیر اصلی گویند. (قنوی عم فیض) رباعی: رباعی بضم اول منسوب است بسوئے اربعہ مفتوح، و پنجین ثلاثی بضم اول منسوب بثلاثہ و ضم اول از تغیرات نسبت است و منسوب بثلاث و رباع بضم نیست؛ زیرا کہ زید بر ثلاثی صادق نمے آید چہ زید منسوب بہ حرف نیست. (ن) سوال: ثلاثی و رباعی قسم فعل واسم است، و تعریف ثلاثی و رباعی =

وَعَرَقَبَ. اما ثلاثی بر دو گونه است: یکے مجرد که در ماضی او حرف زائد نباشد، و دیگر مزید فیه که در ماضی او حروف زائد نیز باشد. اما آنکه در حروف زائد نباشد آن نیز بر دو گونه است، یکے مطرد که وزن او بیشتر آید، و دیگر شاذ که وزن او کمتر آید، اما مطر در این باب است:

باب اول: بر وزن فَعَلَ يَفْعَلُ بفتح العين في الماضي، وضمها في الغابر چوں: النصر
والنصرة یاری کردن.
تصریفه:

نَصَرَ يَنْصُرُ نَصْرًا فَهُوَ نَاصِرٌ وَنُصِرَ يُنْصَرُ نَصْرًا فَهُوَ مَنْصُورٌ الْأَمْرُ مِنْهُ أَنْصُرُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ
ماضی معروف مضارع معروف اسم فاعل ماضی مجهول مضارع مجهول اسم مفعول امر حاضر معروف
لَا تَنْصُرُ الظَّرْفَ مِنْهُ مَنْصَرٌ وَالْآلَةَ مِنْهُ مَنْصَرٌ وَمَنْصَرَةً وَمَنْصَارٌ وَتَنْصُرُهُمَا مَنْصَرَانِ
نهی معروف اسم آلہ صغری اسم آلہ وسطی تشنیہ اسم ظرف
وَمَنْصَرَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَنَاصِرُ وَمَنَاصِيرُ أَفْعَلَ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَنْصَرُ وَالْمَوْثُ مِنْهُ نُصْرَى
تشنیہ اسم آلہ جمع ماضی تفضیل واحد مذکر اسم تفضیل
وَتَنْصُرُهُمَا أَنْصَرَانِ وَنُصْرَيَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَنْصَرُونَ وَأَنَاصِرُ وَنُصْرٌ وَنُصْرِيَّاتٌ.
صیغہ جمع مذکر بحث اسم تفضیل

= مخصوص است بفعل؛ زیرا که جامد از اسمائے متمکنه ماضی ندارد. جواب: مراد از اسمائے متمکنه اینجا فقط مصدر و مشتق است، بدلیل عدم ذکر جامد درین کتاب. (ش)

یکے مجرد: اسم مفعول از تجرید بمعنی برهنه کردن یعنی آن فعل که ماضیش خالی باشد از حروف زائده. حروف زائد: [مراد از حرف جنس حرفست تا شامل بود متعدد را.] بدانکه حروف زائده در کلام عرب حسب قاعده ده اند مجموعش الْيَوْمَ تَنْسَأُ.

یکے مطرد: اسم فاعل است از اطراد بمعنی پس یک دیگر آمدن و روا شدن. (ک) في الغابر إلخ: بر معنی باقی، و مضارع را ازین جهت غابر گویند که چوں از منته ثلاثه ماضی را دور کردند مضارع باقی ماند. والنصرة: التصريف بمعنی گردانیدن.

نصر: یاری کرد آن یک مرد در زمانه گذشته صیغه واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل ماضی معروف. مناصر: جمع اسم ظرف و دو صیغه اول اسم آلہ، و مناصیر: جمع اسم آلہ کبری یعنی منصار. نُصْرَى: صیغه واحد مؤنث بحث اسم تفضیل.

أَنْصَرَانِ: صیغه تشنیہ مذکر بحث اسم تفضیل. نُصْرَيَانِ: صیغه تشنیہ مؤنث بحث اسم تفضیل. أَنَاصِرُ: صیغه جمع مذکر بحث اسم تفضیل. نُصْرٌ: صیغه جمع مؤنث بحث اسم تفضیل.

الطَّلَبُ: جستن، الدُّخُولُ: در آمدن، الْقَتْلُ: کشتن، الْفَتْلُ: تا فتن.

بفتحین

باب دوم: بروزن فَعَلَ یَفْعَلُ بفتح العین فی الماضي و کسرها فی الغابر چوں: الضرب ...
والضربة: زدن و رفتن بر روی زمین، و پدید کردن مثل.

تصریفه:

گردان الضرب. (منه)

ضَرَبَ یَضْرِبُ ضَرْبًا فَهُوَ ضَارِبٌ وَضَرْبٌ یُضْرَبُ ضَرْبًا فَذَاكَ مَضْرُوبٌ الْأَمْرُ مِنْهُ
إِضْرِبْ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَضْرِبْ الظَّرْفُ مِنْهُ مَضْرِبٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مِضْرِبٌ وَمِضْرَبَةٌ
وَمِضْرَابٌ وَتَنْثِيَتُهُمَا مَضْرِبَانِ وَمِضْرَبَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَضَارِبٌ وَمَضَارِيبُ أَفْعَلُ
التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَضْرَبُ وَالْمُؤَنَّثُ مِنْهُ ضَرْبَى وَتَنْثِيَتُهُمَا أَضْرَبَانِ وَضَرْبَيَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا
أَضْرِبُونَ وَأَضَارِبُ وَضَرْبٌ وَضَرْبِيَّاتٌ.

الغسل: شستن، الغلب: غلبه کردن، الظلم: ستم کردن، الفصل: جدا کردن.

باب سوم: بروزن فَعَلَ یَفْعَلُ بکسر العین فی الماضي وفتحها فی الغابر چوں: السَّمْعُ.....
بفتح سین در مضارع

القتل: مصنف رحمه الله این را از باب نصر ی نصر شمرده، و در کتب معتبره لغت مثل "قاموس" و "نتهی الارب" و "تاج المصادر" از باب ضرب یضرب است. و کسرها: اے و کسر عین در مضارع. الضرب: رفتن بر روی زمین در "تاج المصادر" در بیان معنی ضرب رفتن را بقید روی زمین مقید نه کرده، و از "قاموس" مفهوم گردد که ضَرْبٌ در قاعده: ضَرْبٌ فِي الْأَرْضِ بمعنی مطلق رفتن، بهر حال قید بر روی زمین در مفهوم ضَرْبٌ در کتب معتبره نیست. (ت)

و پدید: یعنی آوردن و بیان کردن مثل در "صراح" ست الضرب زدن و مثل آوردن، قوله تعالی: ﴿وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا﴾ (النحل: ۷۶) اے وَصَفَ وَبَيَّنَّ، پس ظاهر عبارت "منتخب" و "صراح" مشعر بر آن است که مثل داخل باشد بمعنی ضرب، و از ظاهر "شمس العلوم" مستفاد می شود که مثل از معنی ضرب خارج است، و "تاج المصادر" نیز مؤید شمس العلوم است، من شاء الإطلاع فليرجع منه. (مولوی حکیم سید محمد عسکری قزوینی) الغسل: بالفتح، وبالضم نیز آید.

بکسر العین: سوال: چوں مصنف از ابواب مطرد و باب مفتوح العین ماضی ذکر کرد بعد آنها نوشتن باب فتح که نیز مفتوح العین است مناسب بود پس باب بکسر عین ماضی را چرا مقدم ساخت؟ جواب: ابواب ثلاثی مجرد دو نوع باشد اصول و فروع: =

وَالسَّمَاعُ: شنیدن و گوش فراداشتن.

تصریفه:

سَمِعَ يَسْمَعُ سَمْعًا فَهُوَ سَامِعٌ وَسَمِعَ يُسْمَعُ سَمْعًا فَهُوَ مَسْمُوعٌ الْأَمْرُ مِنْهُ إِسْمَاعٌ وَالنَّهْيُ مِنْهُ لَا تَسْمَعُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَسْمَعٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مِسْمَعٌ وَمِسْمَعَةٌ وَمِسْمَاعٌ وَتَثْنِيَّتُهُمَا مَسْمَعَانِ وَمِسْمَعَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَسَامِيعٌ وَأَفْعَلُ التَّفْضِيلِ مِنْهُ أَسْمَعُ وَالْمُؤَنَّثُ مِنْهُ سُمْعَى وَتَثْنِيَّتُهُمَا أَسْمَعَانِ وَسُمْعِيَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَسْمَعُونَ وَأَسَامِيعُ وَسُمُوعٌ وَسُمُوعِيَّاتٌ.

العلم: دانستن، الفهم: دریافتن، الحفظ: نگاہداشتن، الشهادة: گواہی دادن، الحمد: ستودن، الجہل: نادانستن.
بفتح الجیم

= اصول آنکہ حرکت عین ماضیش مخالف حرکت عین مستقبل باشد تا تخالف لفظی دلالت کند بر تخالف معنوی، و آن سہ باب است: نَصَرَ ضَرَبَ سَمِعَ. و فروع آنکہ چنان نباشد، و آن نیز سہ است: فَتَحَ كَرَّمَ حَسِبَ، اصول بر فروع از روئے رتبہ مقدم است، لہذا مصنف رحمۃ اللہ علیہ سَمِعَ را بفتح مقدم ساخت، تا بعد فراغ بیان اصول بر فروع پردارد.

سوال: بریں تقدیر باید کہ فَضْلٌ يَفْضُلُ بِكسر عین ماضی و ضم آن در مضارع و كَادَ يَكَادُ بِضم عین ماضی و فتح عین مضارع از اصول ابواب باشد و چنان نیست؟ جواب: جملہ ابواب ثلاثی مجرد نزد محققین شش اند، و این ہر دو باب کہ ماخوذ از ابواب سابق ہستند از ابواب مستقلہ جداگانہ نیست، لہذا در کتب معتبرہ صرف ابواب ثلاثی مجرد شش گفتہ، و این دو باب را از ابواب او نشمرده. (ازت)

وَالسَّمَاعُ: یعنی سمع و سماع کہ مصدر است دو معنی دارد: یکے شنیدن عام ازینکہ توجہ بمسموع باشد یا نہ باشد. دوم گوش فراداشتن، یعنی حاسہ گوش را مائل و متوجہ ساختن عام ازین کہ متوجہ الیہ مسموع شود یا نہ شود، و باین معنی مرادف اِصْغَاء ست.

العلم: سوال: در علم و فہم چچ فرق ست یا نہ؟ جواب: نہ، علم عین دریافت قلبی ست، و دریافت قلبی عین علم است، لہذا در کتب لغت تفسیر فہم و علم بدانستن واقع شدہ، و تمیز یکے از دیگرے در معنی نیامدہ.

الفہم: در فارسی بمعنی فہمیدن کہ عبارت ست از دریافت و شناخت قلبی. (منہ)

باب چہارم: بروزن فعلُ یَفْعَلُ بفتح العین فیہما چوں: الفتح کشادن.
تصریفہ:

فَتَحَ یَفْتَحُ فَتَحًا فَهُوَ فَاتِحٌ وَفَتْحٌ یُفْتَحُ فَتَحًا فَذَاكَ مَفْتُوحٌ الْأَمْرُ مِنْهُ افْتُحَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَفْتَحْ
الظَّرْفُ مِنْهُ مَفْتَحٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مِفْتَحٌ وَمِفْتَاحٌ وَتَثْنِيَتُهُمَا مَفْتَحَانِ وَمِفْتَحَانِ
وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَفَاتِحُ وَمَفَاتِيحُ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَفْتَحُ وَالْمُؤْنِثُ مِنْهُ فُتِحَ وَتَثْنِيَتُهُمَا
أَفْتَحَانِ وَفُتِحَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَفْتَحُونَ وَأَفَاتِحُ وَفُتَحُ وَفُتَحِيَّاتُ.

الْمَنْعُ: بازداشتن، الصَّبْغُ: رنگ کردن، الرَّهْنُ: گروداشتن، السَّلَخُ: پوست کشیدن.

بدانکہ ہر فعلیکہ بریں وزن آید بجائے عین فعل یا لام فعل او حرفے باشد از حروف حلق و حروف
ای بفتح عین ماضی و مضارع

باب چہارم: چوں مصنف رحمہ اللہ از بیان ابواب اصول فراغت نمود در بیان ابواب فروع شروع فرمود بجهت خفت فتح مفتوح العینین
را بر ہر دو دیگر مقدم ساخت، و من بعد در بیان کَرَمَ بہ جهت کثر تشبہ بہ نسبت حَسِبَ ہمہ پرداخت. بدانکہ صحیح ازین باب جز حَسِبَ
يَحْسِبُ وَنَعِمَ يَنْعَمُ دیگر نیامده است. فعل یَفْعَلُ بفتح العین فیہما. فائدہ: عمدہ و اصل متخالف حرکت عین مضارع با حرکت
عین ماضی ست، پس اصل در عین مضارع فعل بفتح عین آں ست کہ مکسور آید یا مضموم عام ازین کہ کلمہ ذی حلقیہ باشد مثل:
نَزَعَ يَنْزِعُ وَبَلَغَ يَبْلُغُ، یا غیر ذی حلقیہ باشد مثل: ضَرَبَ يَضْرِبُ وَنَصَرَ يَنْصُرُ. این مذاہب اکثر است، و بعضی گفتہ اند کہ اگر
فعل متعدی باشد اصل در آل کسرہ است نحو: يضرب وإلا ضمه چوں: يَسْعُدُ وبراء گفتہ: کہ کسرہ داده شود، و ابو حیان گفتہ: کہ
مقدار نزد من آنست کہ مسموع و قوف بر سماع باشد، و در غیر مسموع کسرہ و ضمہ ہر دو جائز ست. فُتِحَ: اسم مبالغہ ازین فاتح است
بمعنی بسیار کشاینده. الصَّبْغُ: بفتح صاد مشہور است و از "قاموس" بحکمر صاد مستفاد می شود، و این ہم معلوم می شود کہ صَبَغَ از
فَح و ضَرْب و نصر ہر سہ می آید. (مولوی حکیم محمد عسکری قنوجی) فعلیکہ: ہر فعلیکہ بریں وزن آید یعنی آمدن فعل بروزن فتح
یفتح مشروط است بآنکہ عین یا لام او حرفے از حروف حلق باشد، اے اگر در عین یا لام حرف حلق نباشد، پس وارد نخواہد شد کہ
در دَخَلَ يَدْخُلُ وَسَمِعَ يَسْمَعُ وَغیرہ حرف حلق ست و فتح عینین نیست: زیرا کہ شرط فتح عینین حرف حلق ست نہ شرط حرف
حلق فتح عینین، پس جائیکہ حرف حلق نباشد فتح عینین نیز نباشد نہ این کہ ہر جا کہ حرف حلق باشد فتح عینین نیز باشد. (ت)
سوال: مصنف رحمہ اللہ خاصیتائے ابواب دیگر بیان نہ کردہ، پس چرا بیان خاصیت این باب تعرض نمودہ؟ جواب: این خاصیت
کہ دریں باب مذکور شد خاصیت لفظیہ است نہ معنویہ، و خاصیت لفظیہ مختص باین باب ست بخلاف ابواب دیگر.

حلق شش ست: الحاء والحاء والعین والغین والهاء والهمزة کہ مجموع وے اَغَحْ خَعَهْ
 باشد، أما رَکَنٌ یَزُکُنُ وَأَبَیْ یَأْبَیْ فَشَادُ.
 از باب مطرد

باب پنجم: بر وزن فَعْلٌ یَفْعُلُ بضم العین فیہما. بدانکہ ایں باب لازم ست، ویشتر اسم فاعل
 ایں باب بر وزن فعیل می آید چوں: الْکَرَمُ وَالْکَرَامَةُ بزرگ شدن.
 تصریفه:

کَرَمٌ یَکْرُمُ کَرَمًا وَکَرَامَةٌ فَهُوَ کَرِیمٌ الْأَمْرُ مِنْهُ أَکْرَمُ وَالنְهْيُ عَنْهُ لَا تَکْرُمُ الظَّرْفُ مِنْهُ
 مَکْرَمٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مِکْرَمٌ وَمِکْرَمَةٌ وَمِکْرَامٌ وَتَنْتِیْهُمَا مَکْرَمَانِ وَمِکْرَمَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا
 مَکَارِمٌ وَمَکَارِیمٌ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَکْرَمُ وَالْمَوْثُ مِنْهُ کُرْمَى وَتَنْتِیْهُمَا أَکْرَمَانِ
 وَکُرْمِیَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَکْرَمُونَ وَأَکَارِمٌ وَکُرْمِیَاتٌ.

اللِّطْفُ وَاللِّطَافَةُ: پاکیزه شدن، القرب: نزدیک شدن، البعد: دور شدن، الکثرة: بسیار

الحاء: بدان کہ مخرج همزه وہائے اقصائے حلق ست اے آنچہ قریب بسینہ است، ومخرج عین وہائے مملکتین وسط حلق، ومخرج
 غین وخائے معجمتین ادنائے حلق اے متصل بدہان، وشاعرے ایں حرف ششگانہ را بترتیب مخرج نظم ساخته، شعر:
 حرف حلق شش بود اے نور عین همزه ہاؤ حا و خا و عین و غین

سوال: مصنف حروف حلق را بترتیب مخرج چرا نکرده؟ جواب: مصنف ۛ برائے تسہیل فہم مبتدیان ترتیب حروف تمجی اختیار
 کردہ، ورعایت ترتیب مخرج نہ نمودہ. (ش) اَغَحْ خَعَهْ: وجہ اختیار ایں مجموعہ کہ معنی ندارد شاید در ذہن مصنف ۛ باشد.
 رَکَنٌ: بفتحین بمعنی میل کردن چیزے. ایں باب: یعنی فعل ایں باب تام و مختص بفاعل خویش باشد بمفعول بہ نرسد چوں:
 زید کرم. (س) کَرَمٌ یَکْرُمُ: بدانکہ مادہ موضوع متصرفہ از باب کرم یكرم بیشتر برائے صفات خلقی و طبعی می باشد. سوال:
 صیغ مجہول ومفعول را چرا ذکر نہ کرد؟ جواب: ایں باب لازم ست دور لازم مجہول ومفعول نیاید. کَرِیمٌ: مبالغہ کرام بر وزن
 زبان بمعنی نیک جوان مرد و بامروت، کرامة مؤنث، کرامون جمع. (م)

اللطف واللطفة: [بالفتح؛ زیرا کہ بالضم بمعنی نرمی نمودن از نصر است چنانکہ از کتب معتبرہ مستفاد می شود.] پاکیزہ شدن، در
 کتب معتبرہ لغت لطف بالفتح ولطافت کہ از کرم ست بمعنی خرد ورزہ شدن ست نہ پاکیزہ شدن. در "قاموس" است لطف =

شدن. اما شاذ آنکه وزن او کمتر آید آنرا سه باب است.

باب اول: بـ ر وزن فَعِلْ یَفْعَلُ بکسر العین فیهما. چوں: الحسب والحسبان: پنداشتن.
 ای علم استقراتی است
 ای فی الماضي والغابر. (منه)
 تصریفه:

حَسِبَ یَحْسِبُ حَسْبًا وَحِسْبَانًا فَهُوَ حَاسِبٌ وَحُسْبٌ یُحْسِبُ حَسْبًا وَحِسَابًا فَذَاكَ
 مَحْسُوبٌ الْأَمْرُ مِنْهُ إِحْسِبُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَحْسِبُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَحْسِبٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ
 مَحْسَبٌ وَمَحْسَبَةٌ وَمَحْسَابٌ وَتَثْنِيَتُهُمَا مَحْسِبَانِ وَمَحْسَبَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَحَاسِبُ
 وَمَحَاسِيبُ أَفْعَلَ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَحْسَبُ وَالْمُؤَنَّثُ مِنْهُ حُسْبَى وَتَثْنِيَتُهُمَا أَحْسَبَانِ
 وَحُسْبَيَّانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَحْسَبُونَ وَأَحَاسِبُ وَحُسْبٌ وَحُسْبِيَّاتٌ.

بدانکه صحیح ازین باب جز حَسِبَ یَحْسِبُ وَنَعِمَ یَنْعَمُ دیگر نیامده است. النعم والنعمة

= ککرم لطفا و لطافة صغر ودق. دور "صحاح" گفته: لطف الشيء بالضم یلطف لطافة صغر فهو لطیف. دور
 "شمس العلوم" آورده: اللطف واللطافة مصدر اللطیف وهو الصغیر. دور "صراح" نوشته است: لطافت ریزه و خرد
 شدن چیزے. دور "تاج" نگاشته: اللطافة خرد شدن. (من توریق الشعب)

باب اول: این باب اصل ابواب شاذ است و سوم سه باب فروغ و دو باب دیگر که می آید نه از اصول است و نه از فروغ، بلکه از ابواب
 مستقلة، چنانکه معلوم خواهد شود. الحسب والحسبان: بمعنی پنداشتن، در کتب معتبره لغت یافته نمی شود آری، حسبان: بکسر
 حاء محسب بکسر سین و فتح آل بمعنی پنداشتن است. دور "صراح" ست: محسبة بکسر سین و فتح آل و حسبان بکسر پنداشتن، دور
 "قاموس" گفت: حسبه کذا محسبة ومحسبة وحسبان بالکسر ظنه. دور "تاج" نیز بهمچنین ست. (توریق الشعب)

صحیح: صحیح آل باشد که حرفی از حروف اصلی وے حرف علت و همزه و تضعیف نباشد یعنی دو حرف از یک جنس نباشد.

النعم والنعمة: [بافتح بنار و نعمت زیستن، و بالکسر حاصل بالمصدر. (منتخب اللغات)] بدانکه در "تاج المصاادر" نعمة بمعنی خوش
 عیش شدن از مصادر باب سمع آورده و معنی دیگر نقل کرده، و ازین معلوم می شود که در نعمت بمعنی خوش عیش شدن نزد او لغتی
 دیگر نباشد، اگر می بود بیان می نمود، دور نعومت بمعنی نرم و نازک شدن چهار لغت است می گوید، ازال جمله فعل یفعل بالکسر فیهما
 لغت شاذ است، دور "صراح" نعم ینعم بالکسر فیهما از نعومت می گوید پس نظر بظاهر چنان معلوم می شود که نعم ینعم بالکسر
 فیهما. نعومت است نعمت نیست، پس ذکر کردن مصنف نعمت را در مصادر مکسور العین فیهما در ست نباشد. =

خوش عیش شدن.

باب دوم: بر وزن فَعِلَ یَفْعُلُ بکسر العین فی الماضي وضمها فی الغابر. بدانکه صحیح ازیں
 باب جز فُضِّلَ یَفْضُلُ دیگر نیامده است، و بعضی حضر یحضر و نعم ینعم را نیز ازیں باب گویند
 چون: الفضل افزوں شدن و غلبه کردن.

تصریفه:

فُضِّلَ یَفْضُلُ فَضْلًا فَهُوَ فَاضِلٌ وَ فُضِّلَ یَفْضُلُ فَضْلًا فَهُوَ مَفْضُولٌ الْأَمْرُ مِنْهُ أَفْضَلُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ
 لَا تَفْضُلُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَفْضَلٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مِفضَلٌ وَمِفضَلَةٌ وَمِفضَالٌ وَتَشْتَبَهُمَا مِفضَلَانِ
 وَمِفضَلَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَفَاضِلٌ وَمَفَاضِيلُ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَفْضَلُ وَالْمُؤَنَّثُ مِنْهُ فُضْلَى
 وَتَشْتَبَهُمَا أَفْضَلَانِ وَفُضْلَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَفْضُلُونَ وَأَفَاضِلُ وَفُضْلٌ وَفُضْلِيَّاتٌ.

الحضور: حاضر شدن.

= سوال: در نون نعمت کدام حرکت ست؟ جواب: فتحه است؛ زیرا که نعمه بهضم نون چنانکه در "تاج" و "صراح" معلوم می شود
 که بمعنی چشم روشن کردن ست نه بمعنی خوش شدن، و نعمه بکسر نون اسم مصدر است مصدر نیست. و در "صراح" گوید: نعمه
 بالكسر دست و دسترس، و نیکی و ناز و مال و منت، و آنچه کرده شود نکوئی شود نکوئی در حق کسی. (توریک الشعب)
 بکسر العین: اہل صرف و اہل لغت متفق اند کہ این باب از تداخل ست یعنی ماضی این از سمع یسمع، و مضارع او از نصر
 ینصر، پس ہر دو را یکجا استعمال نموده اند، و فی الحقیقت باب جداگانه نیست. (عسکری)

ازیں باب: ازیں باب گویند این قول اشارت است باین کہ حضر یحضر بمعنی حاضر آمدن نزد جمهور، و نعم ینعم از نعومت نہ از
 نعمت، چنانکہ سابق گذشت از ابواب دیگر ست چنانکہ معلوم شدہ، و ازیں باب نزد بعضی، و آن شاذ خواہ از تداخل لغات است اما
 حضر پس در "قاموس" از نصر و سمع نوشته، و در "صحاح" گفته: کہ از نصر است، و از سمع فراء حکایت کردہ، و أمّا نعم ینعم از
 نعومت بمعنی نرم و نازک شدن، پس در "قاموس" از چهار باب نوشته سمع نصر ضرب کرم است، و از حسب شاذست، و از
 فضل مرکب از دو باب، و در "صحاح" بجائے مرکب از دو باب شاذ نوشته. (من توریک الشعب بتغییر)

باب سوم: بر وزن فَعْلَ يَفْعَلُ بضم العين في الماضي وفتحها في الغابر. بدانکه هر ماضی که مضموم العین بود مستقبل او نیز مضموم العین آید، مگر در صرف واحد از معتل عین واوی، مانند کُذْتُ و تکاد چوں: الکود و الکیدودة خواستن و نزدیک شدن.

تصریفه:

كَادَ يَكَادُ كَوْدًا وَكَيْدُودَةً فَهُوَ كَائِدٌ وَكَيْدُ يَكَادُ كَوْدًا وَكَيْدُودَةً فَهُوَ مَكُودٌ الْأَمْرُ
 مِنْهُ كَذٌّ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَكْذُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَكَادٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مِكُودٌ وَمَكُودَةٌ وَمِكُودٌ
 وَتَنْثِيَتُهُمَا مَكَادَانِ وَمِكُودَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَكَاوِدٌ وَمَكَاوِيدُ أَفْعَلَ التَّفْضِيلُ مِنْهُ
 أَكُودٌ وَالْمُؤَنَّثُ مِنْهُ كُودَى وَتَنْثِيَتُهُمَا أَكُودَانِ وَكُودِيَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَكُودُونَ
 وَأَكَاوِدُ وَكُودٌ وَكُودِيَاتٌ.

باب سوم: هرگاه فارغ شد مصنف رحمه الله از گردان صحاح در ضمن ابواب سابقه خواست که بیان کند گردان غیر صحیح را در باقی، پس بیان کرده از ماده معتل عین واوی که خیر الأمور اوسطها در ضمن دو ابواب از ابواب ثلاثی مجرد، یعنی در باب سوم ثلاثی مجرد شاذ از برای آنکه اگر در اول ذکر کرده مبتدی را بجهت عدم انوست ازیں فن در فمش و شواری افتد، پس گفت: باب سوم ایلخ.

فَعْلَ يَفْعَلُ: از ابواب ثلاثی مجرد شاذ بابے ست که ماضی وے مضموم العین و مضارع آں مفتوح العین باشد.

مستقبل او نیز: یعنی ضم عین مضارع فعل بالضم قیاس ست نمی شکند، مگر در کُذْتُ تَكَادُ بضم کاف، و مشهور کُذْتُ تَكَادُ بحس کاف از سمع چنانکه می آید. (منه) کُذْتُ: بدانکه در کدت دولفت ست: کسر کاف و ضم آں، و بهر تقدیر واوی ست یا یائی و تحقیق آنکه نزد بسیارے از اهل علم واوی است از سمع بحس کاف چنانکه مشهور ست، و همیں حق و اصل لغتے ست، و بضم کاف نزد بعضے از تداول لغات ست و نزد بعضے شذوذ باب، و نزد بیہقی و تابعانش کہ صاحب "فصول اکبری" و غیره باشند نہ داخل است نہ شذوذ.

کاد: در اصل کَوْدُ بضم واو بود، و او متحرک ما قبلش مفتوح و او را بالف بدل کردند کاد شد.

یکاد: در اصل يَكُودُ بفتح واو بود، و او مفتوح ما قبلش حرف صحیح ساکن فتح را نقل کرده بما قبل دادند، و او در اصل متحرک بود اکنون ما قبل او مفتوح گردید و او را بالف بدل کردند، یکاد شد، و ہمچنین در یکاد مجهول، و مکاد اسم ظرف. کیدودة: در اصل کَيْدُودَةٌ بود، و او و یا بهم آمدند اول ایشاں ساکن بود و بدل از چیزے نبود، و محمول بر جمع تکسیر نمود، و از التباس ایکن بود، و او را بیا بدل کردند یا در یا ادغام کردند، و یکت یا را برائے تخفیف حذف ساختند کَيْدُودَةٌ شد. کائند: در اصل کاود بود و او نزدیک =

بدانکہ کُذت در اصل کُودت بود، ضمہ بر واو دشوار داشتہ، نقل کردہ بما قبل دادند، بعد از الہ حرکت ما قبل واو از جہت اجتماع ساکنین افتاد، بعدہ دال را بتبادل کردند و تا را در تا ادغام کردند، کُذت شد. و تکاد در اصل تَکُود بود، حرکت واو نقل کردہ بما قبل دادند، پس از جہت فتحہ ما قبل واو الف گشت تَکَاد ایں لغت را بعضی از سمع یسمع نیز گویند.

اما منشعب ثلاثی کہ در و حروف زائد نیز باشد بر دو گونه ست: یکے آنکہ ملحق بر باعی باشد، دوم آنکہ ملحق بر باعی نباشد، اما آنکہ ملحق بر باعی نباشد نیز بر دو گونه است: یکے آنکہ در و الف وصل در آید، دیگر آنکہ در و الف وصل در نیاید، اما آنکہ در و الف وصل در آید آں را نہ باب ست:

= طرف افتاد بعد الف زائدہ واو را بہمزہ بدل کردند کائد شد. کجید: در اصل کُود بود، کسرہ بر واو دشوار، نقل کردہ بما قبل دادند، بعد از حذف حرکت ما قبل واو ساکن ما قبلش مکسور واو را بتبادل کردند کَید شد. مکود: در اصل مکوود بود ضمہ بر واو دشوار داشتہ نقل کردہ بما قبل دادند و واو ساکن بہم آمدند یکے را حذف نمودند مکود شد. کد: ماخوذ از تکود پیش از تعلیل مضارع بعد حذف علامت مضارع فارا ساکن یاقند و عین را مفتوح ہمزہ وصل مکسور در اول او آوردند و آخر را موقوف ساختند اکود شد واو بقاعدہ تکاد بالف بدل گردید و الف با اجتماع دو ساکن افتاد کد شد، و یا از تکاد بعد تعلیل مضارع تا را افگندند، و آخر را موقوف نمودند، الف با اجتماع ساکنین افتاد، و ہنجنین در لا تکد نہی. مکواد: ہر چند کہ قاعدہ یکاد یافتہ می شود مگر چون واو ملاقی ساکن تحقیقی است، و آں مانع تعلیل ست، لہذا تبدیل نہ شد، و در مکود و مکودہ ملاقی ساکن تقدیر یست چہ مقصود مکواد نزد سیویہ، و ایں ہم مانع تعلیل است. مکادان: اصلش مکودان واو بقاعدہ یکاد بالف بدل شد.

منشعب ثلاثی: کہ بسکون با صفت مقدم ثلاثی است، و صفت مقدم بر موصوف در فارسی بسکون آخر باشد، و یکمن کہ بکسر "باء" باشد مضاف بہ ثلاثی از قبیل اضافت صفت بموصوف. (توریق) الف وصل: الف ہائیکہ در اول کلمات در آید دو قسم بود، اصلی کہ در جمیع متصرفات مقابل "فاء" افتد چون الف امر واخذ زائد کہ در جمیع متصرفات مقابل فاء نیفتد، و آں یاء وصلی باشد کہ ما قبل آں بما بعد در تلفظ متصل شد، چنانچہ الف اجتنب و انفطر مثلاً، و یا قطعی باشد مثل الف اکرم، و ایں الفاء در اسماء نیز باشد بلکہ الف اصلی در حرف نیز بود. سوال: الف کہ در اول کلمہ باشد متحرک بود و الف ساکن بود نہ متحرک و متحرک ہمزہ بود نہ الف، پس الف گفتن چہ معنی باشد؟ جواب: ہمزہ را نیز الف گویند. سوال: سبب وصل ما بعد بما قبل در الف و انقطاع ما بعد از ما قبل در الف قطعی وصلی چیست؟ جواب: استعمال عرب است، و قیاس را در آں مدخل نیست. (توریق)

باب اول: بروزن اِفْتَعَالَ چوں اِجْتَنَابُ پرہیز کردن.

تصریفہ:

اِجْتَنَبَ يَجْتَنِبُ اِجْتَنَابًا فَهُوَ مُجْتَنِبٌ وَاجْتُنِبَ يُجْتَنَبُ اِجْتَنَابًا فَهُوَ مُجْتَنَبٌ الْأَمْرُ مِنْهُ اِجْتَنِبْ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَجْتَنِبْ.

الاقتباس: پارہ نور چیدن، الاقتناص: صید کردن، الالتماس: جستن، الاعتزال: یکسو شدن، الاحتمال: برداشتن، الاختطاب: ربودن.

باب دوم: الاستفعال چوں الاستنصار: طلب یاری کردن.

تصریفہ:

اسْتَنْصَرَ يَسْتَنْصِرُ اسْتِنصَارًا فَهُوَ مُسْتَنْصِرٌ وَاسْتُنْصِرَ يُسْتَنْصَرُ اسْتِنصَارًا فَهُوَ مُسْتَنْصَرٌ الْأَمْرُ مِنْهُ اسْتَنْصِرْ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَسْتَنْصِرْ.

افتعال: دریں باب دو حرف زیادہ است الف قبل "فاء" و "تاء" میان "فاء" و "عین" مزید ہر باب باعتبار معنی آں باب باشد. الاجتناب: از "تاج المصادر" و "صراح" و "قاموس" معنی اجتناب یکسو شدن، و کرانہ گرفتن و دور شدن معلوم می شود، و لیکن چوں پرہیز کردن باہر سہ معنی مذکور بتلازم یکدیگر است مصنف پرہیز کردن ترجمہ اجتناب نموده، و ازینجا است کہ ترجمہ آیت کریمہ: ﴿فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ﴾ (الحج: ۳۰) احتراز کنید از پلیدی فرمودہ اند، و معنی احتراز در منتخب پرہیز کردن داشتہ، لیکن اگر مصنف ترجمہ یکسو شدن فرمودے بسبب اشارت بماخذ کہ جانب باشد مناسب نمودی. اُجْتَنِبْ: ماضی مجهول ہمزہ و تا مضموم شوند؛ زیرا کہ ضمہ فاء ممکن نیست، ورنہ ہمزہ بیکار شود، و ضمہ ہمزہ فقط کہ در معرض زوال ست کافی نیست، لہذا تارانیز مضموم کردند، و ہمچنین در استنصر مجهول.

الاقتباس: از کتب معتبرہ لغت مثل "تاج" و "قاموس" و "صراح" معنی اقتباس فرا گرفتن علم و آتش، و فائدہ گرفتن مستفادی شود، مگر بعضی از تراجم قرآن مجید کہ در آں ترجمہ آیت کریمہ: ﴿نَقْبَسْ مِنْ نُورِ كُمْ﴾ (الحديد: ۱۳) مارو شنی گیریم از نور شما نموده اند ماخذ مصنف رحمہ اللہ معلوم می شود. الاحتمال: چنانکہ از "منتخب اللغات" معلوم می شود. الاستفعال: دریں باب سہ حرف زائد ست "الف" "سین" "تاء" قبل "فاء"، و مادہ شناخت حروف زوائد ہماں ماضی ست، چنانکہ سابق معلوم شد.

الاستغفار: آمرزش خواستن، الاستفسار: پرسیدن، الاستنصار: رمیدن و رمانیدن، الاستخلاف: کسی را بجائے خویش یا بجائے دیگر نشانیدن، الاستمتاع: بر خورداری گرفتن بکے یا بچیزے۔

بدانکہ ہر دو باب لازم و متعدی آمدہ اند۔

باب سوم: بر وزن انفعال چوں الانفطار: شکافتہ شدن۔ بدانکہ ہر فعلیکہ بریں وزن آید لازم باشد۔

تصریفہ:

انْفَطَرَ يَنْفَطِرُ انْفِطَارًا فَهُوَ مُنْفَطِرٌ الْأَمْرُ مِنْهُ انْفِطَرُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَنْفَطِرُ

الانصراف: باز گشتن، الانقلاب: برگشتہ شدن، الانخفاف: سبک شدن، الانشعاب: شاخ و در شاخ شدن۔

باب چہارم: بر وزن افعال۔ بدانکہ ایں باب نیز لازم ست چوں الاحمرار: سرخ شدن۔

رمیدن و رمانیدن: اول لازم و ثانی متعدی، و آں در بعضی از نسخ بجائے و اولفظ یاء واقع است بجائے خود نیست چراکہ یا برائے افادت یکے از دو امر مبہم آید و رمیدن در رمانیدن ہر دو معنی استفسار است نہ یکے از آں، و آنچه بعضی توجیہ نمودہ اند بایں کہ لفظیکہ دو معنی دارد در استعمال بجز یکے مراد نباشد غیر وجیہ است؛ زیرا کہ مقصود بیان معنی لغت ست نہ ارادہ یک معنی از لغت۔ (توریق الشعب)

نشانیدن: و در بعضی نسخ بجائے "نشانیدن" ایستائیدن واقع ست، حاصل ہر دو یکے است، در "تاج" گفتہ: الاستخلاف ایستادن خواستن بجائے کس و خلاصہ "صحاح" آنکہ استخلاف دو معنی دارد: یکے آب کشیدن دوم خلیفہ کردن و ظاہر آں ست کہ مراد خلیفہ کردن بجائے خود باشد، لہذا در "صراح" گوید استخلاف خلیفہ کردن کسے را بجائے خود، در "قاموس" ست: خلف فلانا جعلہ خلیفۃ کاستخلفہ، و در بعضی نسخ خلیف بدون اضافت، و در بعضی باضافت بر تقدیر اول عموم مراد ست، چنانکہ مفاد "تاج" و "صحاح" ست و ہمیں مختار ست، و بر تقدیر ثانی خصوص۔ (توریق الشعب)

بچیزے: ایں عبارت بمعنیہ در "تاج" است۔ انفعال: بزیادت الف و نون پیش از فاء۔ انفعال: ماضی مجہول ایں باب وقت تعدیہ بیاء بضم ہمزہ و فاء باشد؛ زیرا کہ ضمہ ہمزہ در معرض زوال است، لہذا ضمہ بر فاء نیز کہ ممکن بود افزودند، و ما قبل حرف اخیر را کسرہ دادند۔ افعال: بزیادت الف پیش از فاء تکرار لام۔ (من قنوجی)

تصریفہ:

إِخْمَرٌ يَخْمَرُ إِخْمَرًا فَهُوَ مُخْمَرٌ الْأَمْرُ مِنْهُ إِخْمَرٌ إِخْمَرٌ إِخْمَرٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَخْمَرُ
لَا تَخْمَرُ لَا تَخْمَرُ.

الاخضرار: سبز شدن، الاصفرار: زرد شدن، الاغبرار: گرد آلوده شدن، الابلقاق: ابلق شدن اسپ.

باب پنجم: بروزن افعیلال، چوں الادھیمام: سخت سیاه شدن.

تصریفہ:

إِذْهَامٌ يَذْهَامُ إِذْهِيمًا فَهُوَ مُذْهَامٌ الْأَمْرُ مِنْهُ إِذْهَامٌ إِذْهَامٌ إِذْهَامٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَذْهَامُ
لَا تَذْهَامُ لَا تَذْهَامُ.

احمر یحمر: در اصل احمر یحمر محمر آخرین بحسب رائے اول بودند دو حروف از یک جنس بهم آمدند، واول ایشان ساکن و ثانی متحرک بحرکت واجب، اول را ساکن کرده در دوم ادغام نمودند احمر یحمر محمر شد. الابلقاق: ابلق شدن اسپ و آن سپیدی باشد بارنگ دیگر. سوال: در "صحاح" و "صراح" و "قاموس" ترجمه اش لفظ اسپ اعتبار نموده، در "تاج" ترک نمود، وجه توفیق چیست؟ جواب: عدم اعتبار قید اسپ در "تاج" بنظر ماخذ ابلقاق است که بلیق بفتح تین و بلفظ بضم سیاهی و سفیدی، و در آنجا خصوصیت اسپ نیست و اعتبار قید مذکور در دیگر کتب بملاحظه آنکه استعمال بلیق و ابلقاق اکثر در اسپ باشد اگرچه باصل وضع لغت معتبر نیست، پس اعتبار و عدم اعتبار قید مذکور بهر دو وجه مسطور درست باشد. (من توریق الشعب)

الادھیمام: سخت سیاه شدن، و در کتب معتبره لغت لفظ سخت نوشته، شاید مصنف بنظر خاصیت این باب که مبالغه است لفظ سخت اعتبار نمود. سوال: بریں تقریر بایستی که در تمامی لغات، باب گذشته و این، باب دودو، باب آینده اشرارت بمعنی مبالغه میگرد، که دریں هر چهار باب نزد صرفیای معنی مبالغه مقرر است؟ جواب: از کتب معتبره لغت در بعضی کلمات باب افعلال و افعیلال معنی مبالغه معلوم می شود، و در اکثری نه آری لزوم در سائر کلمات لازم، و در باب افعیعال شاید به نسبت هر دو باب مذکور و معنی مبالغه بیشتر باشد، ولیکن فی حد ذاته بیشتر نیست و از رضی مستفاد می شود که در افعوال معنی مبالغه نه باشد؛ زیرا که معنی اَعْلَوْطَ عَلا گفته و معنی اَجْلَوْذَ اُسْرَعَ، و ظاهر است که در علو و اسراع مبالغه نیست. (توریق مختصر)

إِذْهَامٌ: زیادت سه حرف یک از آنها الف قبل فاء، و یک الف میان عین، و لام و تکرار لام. (منه قنوجی)

الاسمیرار: گندم گون شدن، الاکمیتات: کمیت شدن اسپ، الاشهیاب: سفید شدن اسپ، الاصحیرار: خشک شدن نبات، الاسحیرار: ہمارا شدن. بدانکہ ایں باب لازم ست. باب ششم: بروزن افعیال، چوں الإخشیشان: سخت درشت شدن. تصریفہ:

إِخْشَوْشْنَ يَخْشَوْشْنَ إِخْشِيشَانًا فَهُوَ مُخْشَوْشٌ الْأَمْرُ مِنْهُ إِخْشَوْشٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَخْشَوْشْنَ.

الإخْرِيقُ: دریدہ شدن جامہ، الإخْلِيلُ: کہنہ شدن جامہ، الإمْلِيْلُ: شور شدن آب، الإحْدِيدُ: کوز پشت شدن. بدانکہ ایں باب ہم لازم ست، ودر قرآن شریف نیامدہ است. باب ہفتم: بروزن افعوال، چوں الإجلوؤ: شتافتن شتر. تصریفہ:

إِجْلَوؤُ يَجْلَوؤُ إِجْلَوَاؤًا فَهُوَ مُجْلَوؤُ الْأَمْرُ مِنْهُ إِجْلَوؤُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَجْلَوؤُ

الإِخْرَوَّاطُ: چوب تراشیدن، الإِغْلَوَّاطُ: قلابہ در گردن شتر بستن، يقال:

کمیت: آنچه رنگ سرخ سیاہ آمیز دارد، کذا فی "القاموس"، ودر "صراح" اسپ سرخ بال سیاہ دُم. الاخشیشان: اصلش اخشوشان بود، واو بکسرہ ما قبل یاء شد، اخشیشان گشت. اخشوشن: بزیادت سہ حرف الف قبل "فاء"، وواو میان "عین" و"لام" و تکرار عین. إجلوؤ: بزیادت سہ حرف الف قبل فاء، وواو مشد میان عین ولام. (من قنوجی) الإِخْرَوَّاطُ: در کتب معتبرہ لغت بمعنی دراز کشیدن راہ، ودام منقلب گردیدہ بند شدن بر پائے شکار، و تیز گذشتن نوشتہ، نہ چوب تراشیدن کہ معنی خرط است مجرد اوست، شاید مصنف بتخیل موافقت مجرد کہ از خاصیت اکثر ابوابست معنی "چوب تراشیدن" گفتہ. الإِغْلَوَّاطُ: قلابہ بکسر گردن بند، در تمامی نسخ منشعب معنی اعلاوط قلابہ در گردن شتر بستن مرقوم ست، و ایں معنی در کتب معتبرہ لغت یافتہ نمی شود، ودر "صحاح" گوید يقال: اعلوط البعير اعلاوطا إذا تعلق بعنقه وعلاه، واعلوطني فلان لزميني، یعنی اعلاوط دو معنی دارد: یکے گردن شتر گرفتہ بر پشت او سوار شدن. و دوم بر چسپیدن، ودر "صراح" ہمیں ترجمہ اعلاوط نمودہ. (از توریق مختصرا) يقال: ایں محاورہ است یعنی يقال: اعلوط البعير إلخ ہر گاہ بیاویزد و بگردنش گردن بند.

إِعْلَوْطَ الْبَعِيرَ إِذَا تَعَلَّقَ بِعُنُقِهِ قَلَادَةً. بدانکہ این باب ہم لازم است و در قرآن شریف نیامده.
باب ہشتم: بر وزن اِفَاعُلْ، چوں اِثَاقُلْ: گراں بار شدن و خود را گراں بار ساختن.
تصریفہ:

إِثَاقُلْ يَثَاقُلْ إِثَاقُلًا فَهُوَ مُثَاقِلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ إِثَاقُلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَثَاقُلُ

الِإِدَارُكُ: در رسیدن و در رسانیدن، اِلسَاقُطُ: میوہ از درخت اِفْکُنْدَن، اِلسَّابُہُ: ہم شکل شدن،
اِلسَّالِحُ: بایک دیگر آشتی کردن.
باب نہم: بر وزن اِفْعُلْ، چوں اِطْطَهْرُ: پاک شدن.
تصریفہ:

اِطْطَهْرَ يَطْطَهْرُ اِطْطَهْرًا فَهُوَ مُطْطَهِّرٌ الْأَمْرُ مِنْهُ اِطْطَهْرٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَطْطَهْرُ

الِإِزْمَلُ: جامہ بر سر کشیدن، اِضْطَرُّعُ: زاری کردن، اِجْنَبُ: دور شدن، اِذْكَرُ: پند
پذیرفتن و یاد کردن.

بدانکہ اصل باب افاعل و افعل، تفاعل و تفعل بودہ تا را ساکن کردہ بقاء بدل کردند و فاء را در فاء

لازم است: یعنی باعتبار اکثر و تعدیہ بسیار کمتر آمدہ. بر وزن: زیادت سہ حرف یک الف قبل "فاء" و یک میان "فاء" و "عین" و تکرار "فاء". اِلسَاقُطُ: در کتب معتبرہ لغت مثل "صحاح" و "قاموس" و غیرہ. (من قنوجی) يَطْطَهْرُ: در مضارع معروف مزید ثلاثی و رباعی با ہمزہ وصل کہ برائے باب باشد علامت مضارع بفتح باشد و ما قبل حرف اخیر بحسب دور آنکہ الف وصل بعد ادغام برائے تقدیر ابتداء بسکون آید ما قبل حرف اخیر نیز بفتح باشد چنانکہ سابق معلوم شد و در یناقل و یطہر چنان است و تفصیلش می آید. اِذْزَمَلُ: جامہ بر سر کشیدن، و در "تاج" گفتہ: التزمّل خوشتن را در جامہ پیچیدن، و در "قاموس" آورده تَزَمَّلَ تَلَفَّفَ، و در "صراح" معنی تَلَفَّفَ جامہ در خود پیچیدن نوشته، پس معنی مرقوم کتاب در کدای کتاب معتبر شاید بملاحظہ مصنف رحمہ اللہ گذشتہ باشد. اصل باب افاعل: سوال: باب تفاعل و تفعل را قرار دادن اصل باب افاعل و افعل بے اصل محض است: زیرا کہ فاء و عین و لام نزد صرفیاں برائے وزن دریں کلمات مقررست تا اصلی را از زائد ممتاز کنند، پس بودن یک کلمہ کہ در اں فاء و عین و لام باشد اصل و بودن دیگرے کہ در اں نیز ہمیں حروف باشند فرع، و ابدال تا بقاء ادغام فاء در فاء معنی چیست؟ =

ادغام نمودند از جهت مجانست در مخرج، پس همزه وصل مکسور در اول او در آوردند تا ابتدا بسکون لازم نیاید اَفَاعُلُ و اَفْعُلُ شد. اما آنکه در و الف وصل در نیاید آنرا پنج باب است:

باب اول: بروزن افعال چون اِکْرَامُ گرامی کردن.

تصریفه:

اَكْرَمَ يُكْرِمُ اِكْرَامًا فَهُوَ مُكْرِمٌ اِكْرَامًا فَهُوَ مُكْرِمٌ اَمْرٌ مِنْهُ اَكْرَمٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَكْرِمُ.

الإسلام: مسلمان شدن و گردن نهادن بطاعت، الإذهاب: بردن، الإعلام: آشکارا کردن، الإكمال: تمام کردن.

بدانکه همزه امر حاضر این باب و صلی نیست، بلکه همزه قطعی ست که حذف کرده شده است از ..

تا علم مختلف باب نشود

= جواب: از اول مراد از قول اصل باب افاعل و افعال الح آنکه اصل کلماتیکه ازین دو باب آمده کلماتی است که از باب تفاعل و تفاعل است، نه اینکه باب افاعل و افعال فرع است و باب تفاعل و تفاعل اصل تا ایراد مزبور وارد شود، و از ثانی مراد ابدال تاء بفاء در ادغام فاء در فاء ابدال تا بجنس فاء و ادغام جنس فاء در جنس فاء است.

اکرم: بزیادت یک حرف یعنی همزه قطعی قبل فاء. و صلی نیست: که ماقبل را بمابعد وصل نماید، بلکه قطعی است که ماقبل را از مابعد منقطع می سازد. سوال: وجه تخصیص همزه قطعی بامر حاضر چیست: زیرا که در تمامی صیغائے این باب همزه قطعی است اگر چه در بعضی تقدیری باشد؟ جواب: در امر حاضر سائر ابواب سابق که در آن بعد حذف علامت مضارع فاء ساکن مانده همزه وصل آمده، بنا بر آن در اینجا هم توهم می شد که در امر حاضر این باب هم همزه وصل باشد. برائے دفع این توهم تخصیص امر حاضر فرمود.

سوال: امر حاضر عام است ازینکه معروف باشد یا مجهول، و همزه قطعی در معروف حاضر باشد نه مجهول، پس قید معروف ضروری چرا ترک فرمود؟ جواب: گفتگو در امرے ست که در آن بعد حذف علامت مضارع همزه آمده باشد، و آن حاضر معروف باشد و بس، و امر حاضر مجهول مثل امر غائب و متکلم در حقیقت مضارع است که لام مکسور در امر جازم مثل لم بر آن داخل شده، پس ذکر معروف تطویل لا طائل و تحصیل حاصل بود، لہذا نه فرمود. سوال: وجه تخصیص فتح بهمزه قطعی و کسره و ضمه بوصلے چیست؟ جواب: فتح در حرکات خفیف ست و کسره و ضمه ثقیل، و همزه در تلفظ بنسبت و صلی بسیار آید؛ زیرا که قطعی در درج کلام نیستند، و وصلی ساقط شود، پس خفیف بجزے که بسیار آید، و ثقیل بآنکه کمتر آید مناسب باشد.

=

مضارع او یعنی تُکْرِمُ کہ در اصل تُاکْرِمُ بوده است از برائے موافقت أُکْرِمُ کہ در اصل أُاکْرِمُ بوده است، همزه ثانی از جهت اجتماع همز تین افتاد أُکْرِمُ شد.
باب دوم: بروزن تفعیل چوں التصریف گردانید.
تصریفه:

صَرَّفَ يُصَرِّفُ تَصْرِيفًا فَهُوَ مُصَرِّفٌ وَصَرَّفَ يُصَرِّفُ تَصْرِيفًا فَهُوَ مُصَرِّفُ الْأَمْرِ مِنْهُ
صَرَّفَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُصَرِّفُ.

التَّكْذِيبُ وَالْكَذَابُ: کسے را دروغ زن داشتن، التقديم: پیش شد و پیش کردن، التمكن: جائے دادن، التعظیم: بزرگ داشتن، التعجیل: شتابی کردن.
باب سوم: بروزن تفعل چوں التَّقبُّلُ: پذیرفتن.
تصریفه:

تَقَبَّلَ يَتَقَبَّلُ تَقَبُّلاً فَهُوَ مُتَقَبِّلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَقَبَّلَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَقَبَّلُ.

= سوال: بریں تقدیر مثل ابواب سابق کہ حرکت همزه ہائے مصادر آنها تابع حرکت همزه ماضی باشد بایستی کہ افعال مصدر بفتح الف بودے؟ جواب: اگر افعال بفتح الف بودے ملتبس بوزن جمع گشتی، و آن زشت ست.
همزه ثانی: از جهت اجتماع همز تین افتاد و جواباً برخلاف قیاس: زیرا کہ قاعدہ أو مل در اصل أعمل بود مقتضی افعال ابدال همزه ثانی بواو است. تفعیل: سوال: سبب آوردن باب تفعیل بعد باب افعال چیست؟ جواب: شرکت ہر دو در اکثر خاصیتها مثل: تعدیہ و قصیر و سلب و صیورت، و زیادت یک حرف و موافقت در مضارع معروف در ضم علامت مضارع و کسرہ ما قبل آخر.
صَرَّفَ: زیادت یک حرف و آن تکرار عین ست.

دروغ زن: دروغ گو و دروغ زن در فارسی بیک معنی ست شیخ سعدی شیرازی می فرماید، شعر:
تو کہ در بند خویشتن باشی عشق بازی دروغ زن باشی
(تورین)

التَّفَكُّهُ: میوه خوردن، التَّلَبُّثُ: درنگ کردن، التَّعَجُّلُ: شتافتن، التَّبَسُّمُ: دندان سفید کردن.
بدانکہ در باب تَفَعَّلَ وَتَفَاعَلَ وَتَفَعَّلُ ہر جاکہ دو تاء در اول کلمہ بہم آیند روان باشد کہ یک تارا حذف کنند.

باب چہارم: بروزن مُفَاعَلَة چوں الْمُقَاتَلَة وَالْقِتَالُ: بایکدیگر کارزار کردن.
آپس میں لڑنا بجھڑنا
تصریفہ:

قَاتِلٌ يُقَاتِلُ مُقَاتَلَةً وَقِتَالًا فَهُوَ مُقَاتِلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ قَاتِلٌ
بزیادت الف میان قام و عین
وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُقَاتِلُ.

الْمُعَاقَبَةُ وَالْعِقَابُ: بایک دیگر عذاب کردن، الْمُخَادَعَةُ وَالْخِدَاعُ: فریفتن، الْمُلَازِمَةُ ...

التَّعَجُّلُ: شتافتن و شتاب کردن ہر دو آمدہ، و دریں جا مراد ثانی ست چہ در "شمس العلوم" گفتہ: تعجل أي عجل، قال الله تعالى: ﴿فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ﴾ (البقرة: ۲۰۳) و يقال: تعجل منه كذا أي أخذه عاجلاً یعنی دو معنی دارو یکے شتاب کردن، و دیگر از کسے چیزے شتاب گرفتن، و ہمیں دو معنی در "تاج" نیز مذکور ست؛ زیرا کہ در اس می گوید: التَّعَجُّلُ: شتافتن و شتاب شدن. (توریق)

التَّبَسُّمُ: بزیادت دو حرف، "تاء" قبل "فاء" و تکرار "عین". سفید کردن: چنان خندیدن کہ زیادہ از سفیدی دندان ظاہر نہ شود، و در اردو مسکرانا گویند. ہر جاکہ: یعنی در مضارع و نہی معروف؛ زیرا کہ در مجہول اگر تائے اول حذف شود التباس بہ معروف لازم آید، و اگر دو م ساقط گردد بمضارع مجہول باب تفعیل و در تفاعل و مفاعلة و در تفاعل و فعللة و در تفعّل، و ملحق بدحرج در ملحق بتدحرج ملتبس شود، و اس روانیست. (اصول)

یک تاء را: یک تاء را حذف کنند بخذف جائز قیاسی مطرد؛ زیرا کہ در آمدن دو تاء متوافق الحریکہ پیہم بر زبان عرب ثقیل است. (شرح اصول) بایک دیگر عذاب کردن: باب مفاعلت اگر چہ برائے مشارکت ست، لیکن در لغات چند معنی مشارکت نیست، و معاقبہ منجملہ ہماں لغات است چوں عاقبت اللص معنی عذاب کردم و زد را، پس از دیاد لفظ بایک دیگر کہ دلالت بر معنی مشارکت می نماید شاید کہ سہو ناخ باشد.

فریفتن: بکسر تین بمعنی فریب دادن، کذا فی "الکشف" و در آیت کریمہ: ﴿إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ﴾ (النساء: ۱۴۲) خداع بمعنی ظاہر کردن خلاف فی القلب است، بدال جہت کہ منافقان کفر پنہاں داشتند و ایمان آشکارا کردند.

وَاللَّزَامُ: باہم لازم گرفتن، الْمُبَارَكَةُ: برکت گرفتن بخدائے عزوجل یا یکے یا بچیزے۔
 ای چیزتہ بودن با چیزے

باب پنجم: بروزن تفاعل چوں التقابلُ بایک دیگر رو روشن.

تصریفہ:

تَقَابُلٌ يَتَقَابَلُ تَقَابُلًا فَهُوَ مُتَقَابِلٌ يَتَقَابَلُ تَقَابُلًا فَهُوَ مُتَقَابِلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَقَابُلٌ
 والنهي عنه لَا تَقَابُلٌ.

التَّخَافُتُ: بایک دیگر سخن پنہاں گفتن، التَّعَارُفُ: بایک دیگر شناختن، التَّفَاخُرُ: بایک دیگر فخر
 یعنی بازیان کردن.

امارباعی نیز بر دو گونه است: یکے مجرد کہ درو حرف زائد نباشد. دوم: منشعب کہ درو حرف
 زائد ہم باشد. اما آنکہ درو حرف زائد نباشد آنرا یک باب ست، وایں باب لازم و متعدی نیز
 آمدہ ست.

باب اول: بروزن فعللہ چوں البعثرة: برانگیختن.

لا تقابل: ازنجایک تا بسبب اجتماع دو تا بموجب قاعدہ بالاساقط گردید. منشعب: در بعضی نسخ منشعب کہ لفظ منشعب بتاء ست
 ظاہر اسہو قلم ناخ باشد؛ چرا کہ زیادتِ تاء وجہ ندارد. (تورینق)

یک باب ست: آن را یک باب است. سوال برائے رباعی مجرد وجہ بودن یک باب چیست؟ جواب: در رباعی مجرد بسبب
 کثرت حروف کہ موجب ثقل ست فحات را کہ موجب خفت ست اختیار کردند، لیکن چوں توالی اربع حرکات در کلام ایشان
 بسبب ثقل ممنوع است برائے دفع این محذور سکون حرف ثانی اختیار کردند، وباقی حروف را بر فتح گذاشتند بریں تقدیر برائے
 رباعی جزیک وزن نباشد مختصراً. (تورینق) لازم: در بعضی از نسخ کہ لازمی بیائے نسبت است ظاہر اسہو قلم ناخ ست؛ زیرا کہ
 فعل خود لازم مے باشد نہ این کہ نسبت بہ لازم دارد. باب اول: چوں رباعی را سوائے یک باب بابے دیگر نیست، پس
 "اول" گفتن درست نہ باشد؛ زیرا کہ اول لا اقل ثانی را خواهد، وہر گاہ ثانی نباشد اول ہم نہ باشد؛ زیرا چہ اولیت و ثانویت از
 مفہومات اضافہ است، پس صواب آن بود کہ بجائے قول "باب اول" بروزن فعللہ و آن فعللہ ست می فرمود. (تورینق)

تصریفہ:

بَعَثَرُ يُبْعَثَرُ بَعَثَرَةً فَهُوَ مُبْعَثَرٌ الْأَمْرُ مِنْهُ بَعَثَرٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُبْعَثَرُ

الدَّخْرَجَةُ: بسیار گردانیدن، الْعَسْكَرَةُ: لشکر ساختن، الْقَنْطَرَةُ: پل بستن، الرَّعْفَرَةُ: رنگ کردن بزعفران.

اما رباعی منشعب کہ در و حرف زائد باشد آں نیز بر دو گونه است: یکے آنکہ در و ہمزه وصل نباشد، و دیگر آنکہ در و ہمزه وصل باشد، اما آنکہ در و ہمزه وصل نباشد نیز یک باب است، و ایں باب لازم است، و در قرآن شریف نیامده است.

باب اول: بر وزن تَفَعَّلَ چوں التَّسَرَّبُلُ پیراهن پوشیدن.

در لغت آمده تسربل أي لبس السربال

تصریفہ:

تَسَرَّبَلٌ يَتَسَرَّبَلُ تَسَرَّبُلًا فَهُوَ مُتَسَرَّبِلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَسَرَّبَلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَسَرَّبَلُ

و یک نام ہم درست است

برایات تا قبل فاء

التَّبَرُّقُ: برقع پوشیدن، التَّمَقُّهُرُ: مقهور شدن، التَّزْنُدُقُ: زندیق شدن، التَّبَخُّثُ:

یبعثر: بضم علامت مضارع و کسرہ ما قبل حرف اخیر مضارع معروف. التسربل: در لغت آمده تسربل أي لبس السربال. التبرقع: برقعہ بضم باء و قاف ہر دو، و بفتح قاف نیز جامہ ایست کہ زن روئے خود با آن پوشد، کذا فی "شس العلوم" و در "صراح" روئے بند زنان و ستور. (تورینق)

التمقهرو: و در بعضی از نسخ بجائے آل التَّعْشُمُ بتشدید میم واقع است، ایں ہر دو لغت اولاد در کتب معتبرہ لغت یافتہ نمی شود، و اگر یافتہ شدندے از ملحقات دَخْرَجَ بودندے نہ از تَدَخَّرَجَ کہ رباعی مزید است زیرا کہ در رباعی مزید فقط تازائد باشد، و ایں جا میم در اول یکے، و اخیر دوم نیز زائد ست کہ مجردش قهر و غشم است آرے اگر بجائے التَّعْشُمُ التَّعْشُمُ بمعنی بہ قہر گرفتن چیزے را، و خشم گرفتن بودے بر جا نمودے. زندیق: بالکسر جماعتے است از مجوس کہ باری تعالی را دو گویند و غیرہ و غیرہ. (منہ) التبختو: بناز و انداز خرامیدن، خرامیدن خود باناز رفتن را گویند، چنانکہ در "مؤید الفضلاء" و "فرہنگ رشیدی" مصرح ست، پس باز دیاد لفظ "ناز" حاجت نباشد، مگر آنکہ بمعنی خرامیدن را از ناز مجرد نمایند، و بمعنی مطلق رفتن گویند، و ایں تجرید فیما بین آنہا بسیار شائع و ذائع است بریں تقدیر لفظ "باناز" زائد از حاجت و بیکار نباشد. (تورینق الشعب حکیم محمد عسکری قنوجی)

بنار خرامیدن. اما آنکہ در و ہمزہ وصل در آید آزاد و باب ست، و آن ہر دو باب لازم ست.

باب اول: بروزن افعللال، چوں الابرنشاق: شاد شدن.

تصریفہ:

إِبْرَنْشَقَ يَبْرَنْشَقُ إِبْرَنْشَاقًا فَهُوَ مُبْرَنْشَقٌ الْأَمْرُ مِنْهُ إِبْرَنْشَقٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَبْرَنْشَقُ

الْآخِرُ نَجَامٌ: جمع شدن، الإِبْلِنْدَاخُ: فراخ شدن جا نگاہ، الإِسْلِنطَاخُ: برقفا خفتن،
الْإِعْرَنْكَاسُ: سیاہ شدن موئے. بدانکہ ایں باب در قرآن شریف نیامدہ است.

باب دوم: بروزن افعللال چوں الاقشعراؤ: موئے برتن خاستن.

تصریفہ:

إِقْشَعَرَ يَقْشَعِرُ إِقْشَعْرَارًا فَهُوَ مُقْشَعِرٌ الْأَمْرُ مِنْهُ إِقْشَعَرَ إِقْشَعِرٌ إِقْشَعِرُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَقْشَعِرُ لَا تَقْشَعِرُ لَا تَقْشَعِرُ

الإِقْطِرَارُ: سخت ناخوش شدن، الإِشْفِرَارُ: پراگندہ شدن،

الابرنشاق: شاد شدن، دور "قاموس" سوائے ایں معنی دو معنی دیگر نوشتہ شگوفہ آوردن و شگوفہ داشتن. الاعرنکاس: بعین ورائے مملتین و نون ساکن، و در بعضی نسخ بجائے سیاہ شدہ موئے سیاہ شدہ چیزے نوشتہ، و ایں سہو ناخ است؛ زیرا کہ معنی اعرنکاس سیاہ شدن چیزے نیست، بلکہ خاص ست بموئے، چنانکہ در کتب معتبرہ لغت مصرح است. (توریق الشعب)

الاقشعراؤ: بزیادت الف قبل فاء و تکرار لام. موئے برتن: و معنی لرزیدن جلد ہم آمدہ است چنانکہ در "قاموس" گوید: اقشعر جلده أخذته قشعريرة أي رعدة انتهى. و رعدة بکسر را لرزہ را گویند، و از نجاست کہ در تفسیر "مواہب علیہ" ذیل آیت کریمہ: ﴿تَقْشَعِرُ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ﴾ (الزمر: ۲۳) یعنی مے لرزد پوست بر تنہائے آنانکہ مے ترسند از پروردگار خود ترجمہ نمودہ. (توریق الشعب مع زیادۃ)

اقشعر: بزیادت الف قبل فاء و نون میان عین و لام اول. ناخوش شدن: بنا بر آنچه در "صراح" ست، دور "تاج المصاادر" و "شس العلوم" بمعنی سخت شدن روز و بگریختن، و فراہم آمدن یکے بالائے دیگرے ترجمہ تراکم و تافتن کژدم دم را و جمع کردن کژدم نفس خود را برائے نزدیکی جستن یکے نوشتہ، وجہ توفیق در معنی مر قوم منشعب موافق "صراح" و معنی اول مر قوم "تاج" و "شس العلوم" ایں کہ ظاہر سختی روز جزاء در ناخوشی نباشد، لہذا سخت شدن روز را سخت ناخوش شدن تعبیر فرمودہ است.

الْإِزْمَهْرَارُ: سرخ شدن چشم، الْإِسْمَهْرَارُ: سخت شدن خار، الْإِسْمَحْرَارُ: بلند شدن. بدانکه
 ایں باب در قرآن شریف آمده ست، کما قال الله تعالى: ﴿تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ
 يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ﴾ (الزمر: ۲۳).

اما مثلائی منشعب کہ ملحق بر باعی است نیز بر دو گونه است: یکے آنکہ ملحق بر باعی مجرد باشد، و دوم
 آنکہ ملحق بر باعی مجرد نباشد، اما آنکہ ملحق بر باعی مجرد باشد آنرا ہفت باب ست.
 باب اول: بروزن فعللہ بتکرار اللام چوں الْجَلْبَبُ: چادر پوشیدن.
 تصریفہ:

جَلَبَبٌ يُجَلِبِبُ جَلْبَبَةً فَهُوَ مُجَلِبِبٌ الْأَمْرُ مِنْهُ
 جَلِبِبٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُجَلِبِبُ.

الشَّمْلَةُ: شتافتن، وليس هذا الباب في القرآن.

باب دوم: بروزن فعللہ بزيادة النون بين العين واللام چوں الْقَلْنَسَةُ: کلاه پوشیدن

سرخ شدن چشم: یعنی از خشم؛ زیرا کہ در "قاموس" چار معنی نوشتہ: در خشیدن ستارہ، سرخ شدن چشم از خشم، ترش کردن
 روئے، سخت شدن سرما. چادر پوشیدن: بمعنی لازم بنا بر آنچه در اکثر نسخ واقع ست و آں درست نمی نماید بلکہ متعدی است چنانکہ
 از "قاموس" معلوم می شود؛ زیرا کہ در "قاموس" تَجَلَبَبَ را مطاوع جَلَبَبِ می آرد، و می گوید: جَلَبَبُهُ فَتَجَلَبَبَ، و معنی
 "تجلبب": چادر پوشیدن ست چنانکہ مے آید پس معنی جلبنہ چادر پوشانیدن باشد. یجلبب: بضم علامت مضارع و کسرہ ما قبل آخر
 چنانکہ مسبوق شد. (منہ شتافتن: دریں جا بمعنی شتاب کردن ترجمہ او اسراع ست نہ بمعنی دویدن؛ زیرا کہ شمس العلوم مے گوید:
 الشَّمْلَةُ الإسراع، ومنه ناقة شملال أي سريعة، ودر ترجمہ "قاموس" می گوید: شَمَّلَلَ دامن برزود سرعت نمود. (توریق)
 و لیس: یعنی نیست ایں باب در قرآن مجید. القلنسة: کلاه پوشیدن در تمام نسخ موجودہ منشعب لفظ "پوشیدن" کہ مطاوع
 پوشانیدن ست واقع شدہ، و ایں معنی خلاف کتب معتبرہ لغت ست، پس معنی کہ مصنف نوشتہ معلوم نیست کہ از کجا آورده،
 پنجین در معنی جوربہ و سرولہ و خیعلة پاستاہ پوشیدن و ازار پوشیدن و پیراہن بے آستین پوشیدن کہ معانی لازم باشد مے
 نویسد، چنانکہ مے آید، لیکن در کتب معتبرہ لغت متعدی یافتہ می شود.

تصریفہ:

قَلَنْسَ يُقَلَنْسُ قَلَنْسَةً فَهُوَ مُقَلَنْسٌ وَقَلَنْسَ يُقَلَنْسُ قَلَنْسَةً فَهُوَ مُقَلَنْسُ الْأَمْرِ مِنْهُ قَلَنْسٌ
وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُقَلَنْسُ.

ولیس فی القرآن.

باب سوم: بروزن فوعلة بزيادة الواو بین الفاء والعین چوں الجوربة: پاستابہ پوشیدن.

تصریفہ:

جَوْرَبَ يُجَوْرِبُ جَوْرَبَةً فَهُوَ مُجَوْرِبٌ وَجَوْرَبَ يُجَوْرِبُ جَوْرَبَةً فَهُوَ مُجَوْرِبُ
الْأَمْرِ مِنْهُ جَوْرَبٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُجَوْرِبُ.

الحوقلة: سخت پیر شدن، ولیس فی القرآن.

باب چهارم: بروزن فعولة بزيادة الواو بین العین واللام چوں السرولة: ازار پوشیدن.

تصریفہ:

سَرَوَلٌ يُسَرَوَلُ سَرَوَلَةً فَهُوَ مُسَرَوَلٌ وَسَرَوَلٌ يُسَرَوَلُ سَرَوَلَةً فَهُوَ مُسَرَوَلُ الْأَمْرِ مِنْهُ
سَرَوَلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُسَرَوَلُ.

ولیس: یعنی نیست ایں باب در قرآن مجید. الجوربة: در "تاج" گفتہ: الجوربة جورب پوشانیدن. الحوقلة: سخت پیر شدن،
دور "تاج" گفتہ: الحوقلة والحیقال: سخت پیر شدن وعاجز شدن از جماع ظاہر اودو معنی باشد مرحوق لہ را کہ یکے ازاں مصنف رحمہ اللہ
نوشتہ، وتامی معانی لغت نوشتن ضرور نیست ویکتمل کہ مجموع یک معنی باشد یعنی عاجز شدن از جماع بسبب پیری، چنان کہ ایں
معنی از عبارت "صحاح" و "شمس العلوم" بفہم ظاہر تر باشد. ولیس: ونیست ایں باب در قرآن مجید. السرولة: ازار پوشیدن، وفی
"التاج" ازار پوشانیدن، قال فی "شمس العلوم": سرولته أي ألبسته السراويل، والسراويل أعجمية والجمع السراويلات،
یعنی لفظ "سراويل" عربی الاصل نیست عجمی ست، وجمع اوسراويلات است، دور "صراح" گفتہ: سراويل ازار مذکر ومؤنث ہر
دو آمدہ، واحد سراويلات است، يقال: سرولته فتسرول، یعنی ازار پوشانیدم اوراپس ازار پوشید. توریق الشعب).

الْجَهْوَرَةُ آواز بلند کردن، وليس في القرآن.

باب پنجم: بروزن فَعْلَةٌ بزيادة الياء بين الفاء والعين چوں الْخَيْعَلَةُ: پیراہن بے آستین پوشیدن.
تصریفہ:

خَيْعَلٌ يُخَيْعِلُ خَيْعَلَةً فَهُوَ مُخَيْعِلٌ وَخَوْعِلٌ يُخَيْعِلُ خَيْعَلَةً فَهُوَ مُخَيْعِلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ
خَيْعِلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُخَيْعِلُ.

الْهِيمَنَةُ: گواہ شدن. يقال: إن الهاء فيه مبدلة من الهمزة. الصَّيْطَرَةُ: برگماشته شدن،
وجاء في القرآن كما قال الله تعالى: ﴿لَسْتُ عَلَيْهِمْ بِمُصَيْطِرٍ﴾ (الغاشية: ۲۲). بدانکہ
خَوْعِلٌ در اصل خَيْعِلٌ بود، از جهت ضمہ ما قبل یاء واوگشت، خَوْعِلٌ شد.
باب ششم: بروزن فَعْلَةٌ بزيادة الياء بين العين واللام، چوں الشَّرِيفَةُ: افزونی بر گہائے
کشت بریدن.

تصریفہ:

شَرِيفٌ يُشْرِيفُ شَرِيفَةً فَهُوَ مُشْرِيفٌ وَشُرَيْفٌ يُشْرِيفُ شَرِيفَةً فَهُوَ مُشْرِيفٌ
الْأَمْرُ مِنْهُ شَرِيفٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُشْرِيفُ.

ولیس: ونیست این باب در قرآن مجید. الخیلة: پیراہن بے آستین پوشانیدن. دور "تاج" گفته: پیراہن بے آستین
پوشانیدن. دور "صراح" گفته: خَيْعَلٌ پیراہن بے آستین خیلة پوشانیدن آں، ازیں ہمہ معلوم شد کہ بجائے پوشیدن پوشانیدن
باید. يقال: گفته می شود بدرستیکہ ہاء در "ہیمنہ" بدل ہمزہ آمدہ است. در "شمس العلوم" مے گوید: کہ قائل این قول محمد بن
یزید است، چوں این قول پسندیدہ مصنف نیست، لہذا از لفظ يقال صیغہ مجہول کہ برائے تمریض مے آید اشارت بضعف آن مے
فرماید نزدش این ہاء اصلی است. (ت) الصیطرۃ: بصاد مملیہ موافق اکثر نسخ، دور بعضے بسین است، ومعنی ہر دو یکے است.
وجاء: یعنی در قرآن مجید آمدہ ست چنانکہ فرمود خدائے تعالیٰ: نیستی برایشاں گماشتہ شدہ. بِمُصَيْطِرٍ: بصاد وسین ہر دو آفر
گویند کہ برگماشتہ باشند اور ابرکے تا مطلع ومتعمداحوال او باشد، واعمال وافعال اور انگاشتہ باشد ماخوذ است از سطر بمعنی نوشتن.

الْجَزِيْلَةُ زُراندودن، وليس في القرآن.

باب هفتم: بر وزن فَعْلَةٌ بزيادة الألف المبدلة من الياء بعد اللام چوں: الْقَلْسَاءُ كَلَاه پوشیدن اصله قَلْسِيَّةٌ فانقلبت الياء ألفاً لتحركها وانفتاح ما قبلها.
تصریفه:

قَلْسَى يُقَلْسَى قَلْسَاءٌ فَهُوَ مُقَلْسَى الْأَمْرُ مِنْهُ قَلْسٍ
وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُقَلْسُ.

الْجَعْبَاءُ: اُفگندن، وليس في القرآن. يُقَلْسِي در اصل يُقَلْسِي بود ضمّه، بر ياء دشوار داشته ساکن کردند يُقَلْسِي شد، مُقَلْسٍ در اصل مُقَلْسِي بود، ضمّه بر ياء دشوار داشته ساکن کردند، التّقاء ساکنین شد میان ياء و تنوين، یا افتاد مُقَلْسٍ شد، وَقَلْسِي بر اصل خودست، يُقَلْسَى در اصل يُقَلْسَى بود ياء متحرک ما قبلش مفتوح ياء الف گشت يُقَلْسَى شد، مُقَلْسَى در اصل مُقَلْسِي بود ياء را از جهت فتحه ما قبل بالف بدل کردند، التّقاء ساکنین شد میان الف و تنوين، الف افتاد مُقَلْسَى شد، قَلْسٍ در اصل قَلْسِي بود، ياء بعلامت جزمی افتاد قَلْسٍ شد، لَا تُقَلْسُ در اصل لَا تُقَلْسِي بوده است، اینجا نیز ياء بعلامت جزمی افتاد لَا تُقَلْسُ شد.

الجزيلة: در کتب معتبره لغت بحییم درائے مملّته یافت می شود بمعنی بردن و برداشتن، در "قاموس" گوید: جزيل التراب سفاه بیده یعنی برد یا گل برداشت بدست خود، نه بزائے معجمه بمعنی زُراندودن چنانکه در کتاب است شاید بزائے معجمه بمعنی زُراندودن در نظر مصنف گذشته باشد. وليس في القرآن: و نیست این باب در قرآن شریف. (مولوی محمد عسکری)
کلاه پوشیدن: دریں جاہم بجائے پوشیدن پوشانیدن باید، و وجہش مکرر گذشت.
فانقلبت: یعنی بسبب متحرک بودنش و فتحه ما قبل خود بالف بدل گردید. (قنوجی) وليس في القرآن: و نیست این باب در قرآن مجید. ياء الف گشت: اورا بالف بدل کردند. (مولوی حکیم سید محمد عسکری قنوجی عم فیضه)

اما آنکه ملحق بر بای منشعب باشد آں نیز بر دو گونه ست: یکے آنکه ملحق به تَدَخْرَجَ باشد، دوم آنکه ملحق به اَحْرَنْجَمَ باشد، اما آنکه ملحق به تَدَخْرَجَ باشد آنرا هشت باب ست.

باب اول: بروزن تَفَعَّلُ بزيادة التاء قبل الفاء وتكرار اللام، چوں التَّجَلَّبُ: چادر پوشیدن.

تصریفه:

تَجَلَّبَ يَتَجَلَّبُ تَجَلَّبًا فَهُوَ مُتَجَلِّبٌ الأَمْرُ مِنْهُ تَجَلَّبَ والنهي عنه لَا تَجَلَّبْ

التَّغَبُّرُ: گرد آلوده شدن، وليس في القرآن.

باب دوم: بروزن تَفَعَّلُ بزيادة التاء قبل الفاء، والنون بين العين واللام، چوں التَّقَلَّسُ: کلاه پوشیدن.

تصریفه:

تَقَلَّسَ يَتَقَلَّسُ تَقَلَّسًا فَهُوَ مُتَقَلِّسٌ الأَمْرُ مِنْهُ تَقَلَّسَ والنهي عنه لَا تَتَقَلَّسْ

وليس في القرآن.

باب سوم: بروزن تَمَفَّعُلُ بزيادة التاء والميم قبل الفاء، چوں التَّمَسَّكُنُ: حالت خواری پیدا کردن.

بر دو گونه: اے بر دو نوع است. لَا تَجَلَّبُ: بخذف يك تاء هم درست است و هم چنین در ابواب آئنده. التَّغَبُّرُ: در بعضی از نسخ بجائے التَّغَبُّرِ التَّصَعُّبُ: گراں شدن، و در بعضی التَّصَغُّرُ: گرد آلوده شدن، و در بعضی التَّعَرُّرُ آلوده شدن واقع ست، و همه درست نیست: زیرا که اولین در کتب معتبره لغت یافته نمی شود، و ثالث بر تقدیر ثبوت رباعی مزید ست نه ثلاثی ملحق بر بای. (توریق الشعب بتغییر) التَّمَسَّكُنُ: حالت خواری پیدا کردن، و در بعضی نسخ معنی آں مسکین شدن و در بعضی بجائے خویش بودن، و در بعضی در جائے قرار گرفتن، و هر سه درست است: زیرا که مسکین آنست که هیچ ندارد، یا آنچه باو کافی بود نداشته باشد، یا آنکه او را فقر از حرکت و قوت باز داشته باشد و خوار و حقیر، پس معنی سوم مسکین ملزوم بجائے خویش بودن در جائے قرار گرفتن است. (التوریق)

تصریفه:

تَمَسْكَنُ يَتَمَسْكَنُ تَمَسْكُنَا فَهُوَ مُتَمَسِكِنُ الْأَمْرَ مِنْهُ تَمَسْكَنُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَمَسْكَنُ

الْتَمَسْدُلُ: مسح کردن دست بمندیل، يقال: تمندل الرجل إذا مسح بيده المنديل. اعلم أن هذا الباب شاذ، بل من قبيل الغلط على توهم الميم أصلاً.

باب چهارم: بر وزن تَفَعَّلَ بزيادة التاء قبل الفاء وبعد اللام، چون التعفرة: عفریت شدن يقال: تعفرت الرجل إذا صار عفریتا أي خبیثا.

تصریفه:

تَعَفَّرَتْ يَتَعَفَّرُ تَعَفَّرْتُ فَهُوَ مُتَعَفِّرُ الْأَمْرِ مِنْهُ تَعَفَّرْتُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَعَفَّرُ

اعلم أن هذا المثال غريب، وليس في القرآن.

باب پنجم: بر وزن تَفَوَّعُلُ بزيادة التاء قبل الفاء والواو بين الفاء والعين، چون التَّجَوُّزُ: پاستابه پوشیدن.

تمندل: گفته می شود: تمندل الرجل وحقه که مسح کند مرد بدست خود مندیل را. (منه) المندیل: بمعنی دستار خوال و هر چه بوسه مسح کرده شود. اعلم: بدانکه بتحقیق این باب خلاف استعمال است، بلکه از قبیل غلط است بر تقدیر و هم کردن ميم از حروف اصلی، یعنی و هم کردن ميم را فاء کلمه، و حالانکه آل زائد است. سوال: وجه شدو ذاین باب چیست؟ جواب: بودن الحاق در اول کلمه؛ زیرا که الحاق در آخر کلمه باشد چنانکه در کلام مصنف قریب ترمی آید. سوال: وجه توهم کردن ميم اصلی چیست؟ جواب: نه بودن زیادت حرف در اول کلمه برائے الحاق. سوال: از باب غلط چراست با اینکه تمندل و تمدرع بمعنی درع پوشیدن، و تمغفر بمعنی مغفور چیدن، و تمنطق بمعنی منطقه بستن، و تمسلم بمعنی نامیده شدن به مسلم در کلام عرب آمده است. جواب: لغات مذکوره در کلام فصحاء بدون ميم آمده اند، و معتبر کلام فصحاء است. (منه)

شاذ: زیرا که الحاق در اول کلمه نباشد و اینجا در اول کلمه واقع شد. (منه) قنوجی عم فیضه) عفریت شدن: عفریت با کسر بغایت رسانیده هر چیز و مرد در گذرنده در امور و رسا، و مبالغه کننده در ارا و زیرک، و دیو قوی بیکل، و مرد خبیث، و سخت کربز. يقال: گفته می شود: تعفرت الرجل هرگاه عفریت شود یعنی خبیث. هذا المثال: بدانکه بتحقیق این مثال نادرست و نیست در قرآن مجید.

تصریفہ:

تَجَوَّرَبَ يَتَجَوَّرَبُ تَجَوَّرَبًا فَهُوَ مُتَجَوَّرَبٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَجَوَّرَبٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَجَوَّرَبُ

التَّكَوُّرُ بسیار شدن، و ليس في القرآن.

باب ششم: بروزن تَفَعُّوْلُ بزيادة التاء قبل الفاء والواو بين العين واللام چوں: التسرول ازار پوشیدن.

تصریفہ:

تَسَرَّوَلَ يَتَسَرَّوَلُ تَسَرَّوَلًا فَهُوَ مُتَسَرَّوَلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَسَرَّوَلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَسَرَّوَلُ

التدهور: گذشتن شب، و ليس في القرآن.

باب هفتم: بر وزن تَفِيْعُلُ بزيادة التاء قبل الفاء، والياء بين الفاء والعين چوں: التَّخْيَعُلُ پیرا، من بے آستین پوشیدن.

تصریفہ:

تَخَيَّعَلَ يَتَخَيَّعَلُ تَخَيَّعَلًا فَهُوَ مُتَخَيَّعَلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَخَيَّعَلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَخَيَّعَلُ

التعير: بے سامان شدن، التشيطن: نافرمانی کردن. بدانکه ایں باب در قرآن شریف نیامده است.

التكوير: بسیار شدن، ایں معنی بر حسب "تاج" است. و در "صاح" و "شس العلوم" گرد بسیار شدن نوشته. ازار پوشیدن: و در بعضی از نسخ بجائے پوشیدن پوشانیدن واقع است، و آن سهواست؛ زیرا که تسرول مطاوع سرول و معنی سرولة ازار پوشانیدن است، پس تسرول ازار پوشیدن باشد. التخیعل: ایں معنی موافق کتب معتبره لغت است. بے سامان شدن: ایں معنی از کتب لغت معتبره ثابت نیست. در "منتهی الارب" است، التعير: سبک و بدکار گردیدن زن و زنا نمودن. (مولوی حکیم سید محمد عسکری قنوجی عم فیضه) التشيطن: در "منتهی الارب" بمعنی دیو شدن نافرمانی و سرکش گردیدن است.

باب هشتم: بر وزن تَفَعَّلْ بزيادة التاء قبل الفاء والياء بعد اللام که در اصل تَفَعَّلِي بوده است، ضمه لام را بکسرہ بدل کردند برائے موافقت یاء، پس ضمه بر یاء دشوار داشته، ساکن کردند، التقائے ساکنین شد میان یاء و تنوین، یاء افتاد تَفَعَّلْ شد، چون التقلسی: کلاه پوشیدن. تصریفه:

تَقَلَّسَى يَتَقَلَّسَى تَقَلَّسِيًا فَهُوَ مُتَقَلِّسٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَقَلَّسَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَقَلَّسَ

وليس في القرآن.

بدانکه زیادت تاء در اول این ابواب برائے الحاق نیست، بلکه برائے معنی مطاوعت ست، چنانکه در تذرج بود؛ زیرا که الحاق زیادت حروف در اول کلمه نیامده است. اما آنکه ملحق به احرانجم باشد دو باب ست، و این هر دو باب در قرآن شریف نیامده است. باب اول: بر وزن افعللال بزيادة همزة الوصل قبل الفاء والنون بعد العين وتكرار اللام، چون الإقْعِنْسَاسُ: سخت واپس شدن.

التقلسی: یاء در اینجا ساقط نشد که علت سقوط یعنی اجتماع ساکنین موجود نیست، چرا که یاء اگرچه ساکن موجود است، لیکن تنوین که ساکن دوم بود بسبب الف و لام نیامد. تَقَلَّسِيًا: یاء در اینجا هم نیفتاد؛ زیرا که التقائے ساکنین یافته نمی شود چه یاء مفتوح است، پس از یک ساکن که تنوین ست چگونه یا حذف خواهد شد. مطاوعت ست: و آن در لغت بمعنی فرمانبرداری کردن و سازداری نمودن بادیگرے، و نزد نحات آمدن فعلے پس فعلے برائے دلالت بر پذیرفتن مفعول فعل اول که فاعل فعل ثانی ست اثر فاعل فعل اول را، و مطاوع گاہے متعدی باشد چنانکه فتعلمه در قول علمت زيدا الفقه فتعلمه یعنی بیاموزانیدم زید را فقه، پس بیاموخت آنرا از قول "فتعلمه" معلوم شد که زید که مفعول فعل اول ست و فاعل فعل ثانی اثر فاعل فعل اول یعنی آموختن فقه را پذیرفته، و گاه لازم بود چون: حلیته فتحلب، یعنی چادر پوشانیدم او را، پس چادر پوشید قوله: "فتحلب" دلالت کرد بر این که مفعول فعل اول که فاعل فعل ثانی ست اثر فاعل فعل اول که چادر پوشیدن باشد پذیرفته، پس آنچه مشهور ست که لزوم بمطاوع لازم باشد خلاف تحقیق است. چنانکه از "جابر بردی" و غیره معلوم می شود. (مولوی سید محمد عسکری قنوجی)

تصریفہ:

اِقْعَنْسِسْ يَقْعَنْسِسْ اِقْعِنْسَاَسَاْ فَهُوَ مُقْعَنْسِسٌ اَلْأَمْرُ مِنْهُ اِقْعَنْسِسْ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَقْعَنْسِسْ

الاعْرَنْكَاكُ: سیاہ شدن موئے.

باب دوم: بروزن اِفْعِلَاء بزيادة همزة الوصل قبل الفاء والنون بين العين واللام والياء بعد اللام چوں اِلسِنْقَاء: ستان باز خفتن. بدانکہ اِلسِنْقَاء در اصل اِلسِنْقَائِي بوده است، یاء بعد الف افتاد پس ہمزہ گشت اسلنقاء شد.

تصریفہ:

اِسْلَنْقَى يَسْلَنْقِي اِسْلِنْقَاءٌ فَهُوَ مُسْلَنْقٌ اَلْأَمْرُ مِنْهُ اِسْلَنْقٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَسْلَنْقُ

الاسرنداء غلبہ کردن خواب بر مردم.

بدان - اَلْحَقْلَقُ اللّٰهُ تعالیٰ بالصالحین - کہ الحاق در لغت بمعنی رسیدن و در رسانیدن ست، و در اصطلاح اہل صرف آنست کہ در کلمہ حرفی زیادہ کنند تا آں کلمہ بر وزن کلمہ دیگر شود، از برائے آنکہ معاملہ کہ با ملحق بہ کردہ شود با ملحق نیز کردہ آید، و شرط الحاق آنست کہ مصدر ملحق بہ موافق باشد نہ مخالف.

—————

ستان باز خفتن: [در ہندی چت سونا.] بکسر سین بر پشت خفتن، و ایں معنی موافق است مر "تاج المصادر" و "قاموس" را؛ چہ در "تاج" ترجمہ اسلنقاء: بستان خفتہ و ستان خفتن بہ یک معنی ست. و در "قاموس" نیز اسلنقاء مفسر بہماں تفسیر است کہ در "تاج" است و ستان بکسر و تائے فوقانی در "فرہنگ رشیدی" بمعنی بہ پشت باز افتادہ نوشتہ. و در "مؤید الفضلاء" بر پشت افتادہ باشد. و در "برہان قاطع": بر پشت خوابیدہ آمدہ. اَلْحَقْلَقُ اللّٰهُ: شامل گرداند ترا خدا ئے بر تر با نیکو کاراں. نیز کردہ آید: مثل تکمیر و تصغیر در اسماء و درستی وزن و سجع و غیرہ در افعال. فتاسل (مولوی حکیم سید محمد عسکری قزوینی عم فیضہ الجلی) و شرط الحاق: و از بجا ست کہ جلب را ملحق بدحرج گویند کہ مصدرش یعنی جلبیہ موافق دحرجہ است، و أخرج و صرف و قاتل را ملحق بدحرج نہ گویند؛ زیرا کہ مصادر اینہا إخراج و تصریف و مقاتلہ است موافق دحرجہ نیست.

منشعب منظوم

بعد حمد خدا و نعمت رسول گوش کن از من ظلوم و جهول
 فعل زان رو که از حروف اصول شد مرکب دو نوع شد منقول
 موجزش می کنم به نظم بیاں یک ثلاثی دگر رباعی داں
 هر یک ایں دو قسم را اے یار چوں مجرد مزید فیه شمار
 پس ثلاثی مجرد ست دو قسم مطرد و شاذ داں تو آں را اسم
 مطرد شد به پنج باب علم نصر و ضرب و سمع و فتح و کرم
 شاذ را نیست زائد از سه باب حسب و فضل ست کاد هم دریاب
 پس ثلاثی مزید را شان نیست رباعی ست ملحق و یا نیست
 غیر ملحق تو اولاً بنگر همزه وصل آیدش بر سر
 یاء نیاید تو بعد از ین در یاب کان در آید از و بود نه باب
 اجتناب ست و دیگر استنصار انفطار احمرار واحمیرار
 باز اخشوشن ست و افعوال هشتم اناقل اے جواں در حال
 نهم اطهر آمد آں بے فصل دانکه ناید بروز همزه وصل
 پنج باب است اولین اکرام باز تکریم پس تقبل از بر دار
 چار میں را مقاتلة بشمار پنج میں شد تقابل از بردار
 پس رباعی مجرد از زائد غیر یک باب بعثرة ناید
 بر دو گونه مزید فیه بداں یک مع حرف وصل یک بے آں

لیک آں قسم اولین اے یار
 دو میں قسم را تو اے دلبر
 پس ثلاثی مزید فیہ کہ او
 چوں رباعی مجرد است و مزید
 آنکہ ملحق ازاں مجرد راست
 جلب قلبنس تو جورب داں
 ہفت میں زان ہمہ بود قلسات
 آنکہ ملحق تدحرج گشت
 التجلبب دگر تقلنس خواں
 پس تجورب ہم از تسرول گو
 داں کہ ملحق بود بہ احرانجام
 بعد خوض تمام واستقراء
 بہر تیسیر حفظ وضبط تمام
 باب احرانجم است واقشعرار
 غیر باب تدحرج مشمر
 بابر بای ست ملحق از وے گو
 ملحقش نیز بر دو قسم گزید
 ہست بر ہفت باب بے کم و کاست
 سرولہ خیعلة و شریف خواں
 ملحقات مزید گویم بات
 جملہ ابواب آں بیاید ہشت
 پس تمسکن دگر تعفرت داں
 پس تخیل تقلنس اے خوشخو
 بر دو بابش کنیم ختم کلام
 آمد اقعنسس واسلنقاء
 کردمش نظم با دعا و سلام

[illegible]

یادداشت

[illegible]

مكتبة البشير

المطبوعة

ملونة كرتون مقوي		ملونة مجلدة	
السراجي	شرح عقود رسم المفتي	(٧ مجلدات)	الصحيح لمسلم
الفوز الكبير	متن العقيدة الطحاوية	(مجلدين)	الموطأ للإمام محمد
تلخيص المفتاح	المراقبة	(٣ مجلدات)	الموطأ للإمام مالك
دروس البلاغة	زاد الطالبين	(٨ مجلدات)	الهداية
الكافية	عوامل النحو	(٤ مجلدات)	مشكاة المصابيح
تعليم المتعلم	هداية النحو	(٣ مجلدات)	تفسير الجلالين
مبادئ الأصول	إيساغوجي	(مجلدين)	مختصر المعاني
مبادئ الفلسفة	شرح مائة عامل	(مجلدين)	نور الأنوار
هداية الحكمت	المعلقات السبع	(٣ مجلدات)	كنز الدقائق
	شرح نخبة الفكر	تفسير البيضاوي	التيبان في علوم القرآن
	هداية النحو (مع الخلاصة والصارين)	الحسامي	المسند للإمام الأعظم
	متن الكافي مع مختصر الشافي	شرح العقائد	الهدية السعيدية
	رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)	أصول الشاشي	القطبي
		نقحة العرب	تيسير مصطلح الحديث
		مختصر القدوري	شرح التهذيب
		نور الإيضاح	تعريب علم الصيغة
		ديوان الحماسة	البلاغة الواضحة
		المقامات الحريرية	ديوان المتنبي
		آثار السنن	النحو الواضح (إبدالية، ثانوية)

ستطبع قريباً بعون الله تعالى

ملونة مجلدة/ كرتون مقوي

الجامع للترمذي	الصحيح للبخاري
	شرح الجامعي

Book in English

Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)

Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)

Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)

Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)

Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)

To be published Shortly Insha Allah

Al-Hizb-ul-Azam(French) (Coloured)

مکتبہ الرشیدی

طبع شدہ

رنگین مجلد	فارسی زبان کا آسان قاعدہ	تیسیر المنطق
تفسیر عثمانی (۲ جلد)	علم الصرف (اولین، آخرین)	تاریخ اسلام
خطبات الاحکام لجمعہات العام	تہذیب المبتدی	بہشتی گوہر
حصن حصین	جوامع الکلم مع چہل ادعیہ مسنونہ	فوائد مکہ
الحزب الاعظم (مینی کی ترتیب پر مکتل)	عربی کا معلم (اول، دوم، سوم، چہارم)	علم النحو
الحزب الاعظم (بغی کی ترتیب پر مکتل)	عربی صفوۃ المصادر	جمال القرآن
لسان القرآن (اول، دوم، سوم)	صرف میر	نحو میر
معلم الحجاج	تیسیر الابواب	تعلیم العقائد
فضائل حج	نام حق	سیر الصحابیات
خصائل نبوی شرح شامل ترمذی	فصول اکبری	کریما
تعلیم الاسلام (مکتل)	میزان و منشعب	پندنامہ
بہشتی زیور (تین حصے)	نماز مدلل	پنج سورۃ
بہشتی زیور (مکتل)	نورانی قاعدہ (چھوٹا/بڑا)	سورۃ لیس
	عم پارہ درسی	آسان نماز
	عم پارہ	منزل
	تیسیر المبتدی	
رنگین کارڈ کور	کارڈ کور / مجلد	
حیات المسلمین	اکرام مسلم	فضائل اعمال
تعلیم الدین	مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)	منتخب احادیث
خیر الاصول فی حدیث الرسول	آداب المعاشرت	
الحجامہ (پچھنا لگانا) (جدید ایڈیشن)	زاد السعید	
الحزب الاعظم (مینی کی ترتیب پر) (مینی)	جزاء الاعمال	
الحزب الاعظم (بغی کی ترتیب پر) (مینی)	روضۃ الادب	
عربی زبان کا آسان قاعدہ	آسان اصول فقہ	
	معین الفلسفہ	
	معین الاصول	

زیر طبع

مکتل قرآن حافظی ۱۵ اسطری
بیان القرآن (مکتل)